

Tertullianus - Obrana křesťanů - Apologetium

Vybral, přeložil, úvody a poznámkami opatřil **Josef Novák**
Další šíření textu je možné jen se souhlasem autora. Budete-li
text knihy nebo jeho části dál užívat v elektronické či jiné
formě, uveďte, prosím, citaci a odkaz na naši stranu
www.fatym.com.

On-line text vytvořen dle:

Novák, J: "Tertullianus - Obrana křesťanů - Apologetium" in
Čtvrtá patristická čítanka (Teol. studie), ed. Novák, J., Praha:
Česká katolická charita, 1985 (str. 7-77)

Quintus Septimus Florens TERTULLIANUS,

jehož Obranu křesťanů -Apologeticum v překladu uvádíme, je jeden z neoriginálnějších a až po sv. Augustina nejosobitějších latinských církevních spisovatelů. Narodil se kolem r. 160 v Karthagu jako syn římského velitele a dostalo se mu důkladného právníckého vzdělání i znalosti řečtiny. Působil v Římě jako právník a odtud se kolem r. 195 vrátil jako křesťan do rodného města. Svě nadání i vzdělání dal do služeb církve. V něm se snoubila punská zanícenost pro věc s římským smyslem pro praktičnost. Náboženskou zanícenost jeho rigorózní, k mysticismu nakloněná povaha jej přivedla r. 207 dokonce až k montanistům, ale ani tam nenalezl uspokojení -, bystrý rozum, strhující výřečnost, vtip přecházející až v sarkasmus a vynikající znalosti ve všech tehdejších oborech dal do služeb křesťanství. Latinu, i když ji velmi dobře ovládal, si utvářel do zcela nových forem. Proto je často těžko srozumitelný, zvláště když pojednával o teologických věcech, kde si musil teprve vytvářet latinskou teologickou terminologii. Není tedy divu, že později k jeho spisům byl připojován zvláštní slovník Tertullianových výrazů. Ve své rétorice rozehrává celý rejstřík patetického hněvu, břitkého sarkasmu i advokátské výřečnosti, aniž by bral na někoho ohled.

Jeho Obrana křesťanů-Apologeticum vyniká nad ostatními apologiemi, které napsali křesťanští spisovatelé starověku proti pohanům. Napsal ji ke konci r. 197 a podle Eusebia (H. E. II, 24) byla krátce na to již přeložena do řečtiny. Před tímto spisem ještě téhož roku napsal ještě dvě apologie pod názvem Ad nationes. I když Apologeticum má mnoho společného s těmito dvěma spisy, je tu přece jen rozdíl. Ve spisech Ad nationes se

obrací k lidu a spíše útočí na nepřátele křesťanství než křesťany obhajuje. Ve spise Apologeticum se obrací na provinční představitele římského státu kvůli obviňování křesťanů z politických důvodů, zvláště z opovrhování státními bohy a urážky panovníkova majestátu. Snad ony dva spisy měly být jakýmsi provizorním návrhem pro Apologeticum - Obranu křesťanů.

Důvodem k sepsání tohoto spisu bylo nařčení křesťanů z protistátní činnosti.

V úvodu žádá Tertullian, aby křesťané byli řádně a veřejně vyslechnuti, poněvadž neznalost jejich věci vede k nepřátelství vůči nim.

V první části (kap. 4-38) vyvrací obvinění vůči křesťanům.

Druhá část

50) ukazuje, že křesťanství je božského původu a žádná filosofická škola. V kap. 48-49 obhajuje učení o zmrtvýchvstání a v poslední kapitole obhajuje i pohanskými filozofy doporučenou statečnost, kterou křesťané prokazují při utrpení.

K překladu použito textu vydaného Gerardem Rauscherem v Bonnu r. 1906 pod názvem Tertulliani Apologetici recensio nova ve svazku Florilegium patristicum fasc. VI.

Tertullianus - Obrana křesťanů - Apologeticum

I.

Křesťany nenávidí, poněvadž neznají jejich učení.

Představení římského imperia, jako nejvyšším představeným měst¹ není vám téměř dovoleno přímo a veřejně s čistým svědomím na soudech vyšetřovat křesťany. Jen tyto lidi se vaše autorita bojí či ostýchá veřejně spravedlivě vyšetřovat. Jako je tomu často při rodinných sporech², tak i vaše nepřátelství vůči těmto křesťanům, této sektě³ nedovoluje vám je hájit. Necht' je dovoleno, aby aspoň tímto zamýšleným spisem se dostala k vašemu sluchu pravda.

Křesťané neprosí za sebe, a nelze se divit jejich jednání. Vědí, že jsou na zemi jen poutníky, že se snadno najdou nepřátelé mezi těmi, kteří k nim nepatří, a že mají domov, naději i milost v nebi. O jedno usilují: Aby nebyli trestáni bez řádného vyšetření. Co však jsou platné zákony, když jde o výslech křesťanů? Či snad se ještě více zaleskne moc zákonů, když odsoudí pravdu, kterou neslyšely? I když by soudci odsoudili pravdu bez výslechu, bude tu podezření, že krom nepřátelské nenávisti nechtěli slyšet, co by po výslechu nemohli potrestat.

Jako první důvod uvádíme při vyšetřování nepřátelský hněv vůči křesťanskému jménu. Toto jméno samo přitěžuje a usvědčuje, ač neznalost křesťanského života by mohla soudce omlouvat. Co je totiž větším nepřítelem, než když lidé nenávidí to, co neznají, i když by sama skutečnost třeba zasloužila nenávisť? Až se pozná pravá skutečnost, teprve tehdy se pozná, co by si křesťané zasloužili či měli zasloužit. Když chybí znalost viny, proč je nenávisť hájena spravedlnost, která má být dokazována ne nějakým rozhodnutím, ale poznáním skutečnosti. Když tedy lidé nenávidí, poněvadž neznají to, co nenávidí, proč by nemělo být dovoleno stejným způsobem hájit to, co by neměli nenávidět? Tak jedno usvědčujeme druhým: Neznají, co nenávidí, a spravedlivě nenávidí, co neznají⁴.

O neznalosti provinění, která poněkud omlouvá nepřátelství, svědčí to, že všichni, kteří předtím nenáviděli, poněvadž neznali, a když poznali pravou skutečnost, přestávají i nenávidět. Z těch se stávají křesťané. Když poznali pravou skutečnost, začínají nenávidět to, čím byli, a vyznávat to, co nenáviděli, a jsou takovými, jak jsme uvedli. Říká se, že křesťané obsadili celý stát, jsou na venkově, v kasárnách, na ostrovech. K tomuto jménu přestupují lidé bez rozdílu pohlaví, věku a postavení a jako by toho nelitovali.

A přece nedovedou lidé ocenit ono skryté dobro. Není dovoleno křesťany řádně vyslyšet, nechtějí je blíže poznat. Tak je v jejich případě lidská zvědavost malátná. Mají raději neznalost, ač jiní mají z poznání radost. Neoznačil by Anacharsis⁵ za nerozumné ty, kteří tak soudí moudré, jako soudí nevzdělaní vzdělané? Poněvadž nenávidí, proto raději chtějí nevědět. Proto předem odsuzují, co neznají. Kdyby to znali, nemohli by nenávidět. Jestliže z nenávisť neplyne žádný užitek, bylo by nejlepší přestat nespravedlivě nenávidět. I kdyby to byl hněv spravedlivý, nic se hněvem nezíská, ale spíše to vede k zatvzlosti a k touze po spravedlnosti.

Nelze křesťanství předem považovat za něco dobrého, namítne někdo, jen proto, že mnohé přivedlo na lepší cestu; kolik však se jich změnilo ke špatnému, kolik jich přeběhlo na špatnou cestu. Kdo to popírá? Přece je zlo něčím špatným. Ani ti špatní se neodvažují hájit zlo jako něco dobrého. Přírozenost zakrývá každé zlo strachem či studem. Špatní lidé jednají tajně, varují se ukázat špatnost veřejně, bojí se, že budou dopadeni, popírají obvinění, aby se nemuseli na mučení přiznat; když jsou potrestáni, pláčou, naříkají, svalují vinu na nápor špatných myšlenek, na osud či na hvězdy. Nechtějí přiznat svou špatnost, ač poznávají svou špatnost. Je něco podobného u křesťana?

Nikdo se nebojí, nikdo nelituje, že je křesťanem, leda že by se zřekl víry. Jestliže je označen jako křesťan, honosí se tím. Jestliže je obžalován, nehájí se. Jestliže je vyslychán, dokonce se i přizná. Jestliže je odsouzen, děkuje Bohu⁶. Co je na tom špatného, že nemá strach, že se za to nestydí, že toho nelituje, že neběduje? Je na tom něco špatného, když se obviněný raduje,

když si přeje být obžalován a když trest pro něho znamená vítězství? Nemůžeš mluvit o bláznovství, když víš, oč jde křesťanům.

II.

S křesťany se nejedná jako s jinými provinilci. Nejsou vyšetřováni proto, aby se přiznali, ale jsou mučeni, aby zapřeli víru.

Konečně když jste přesvědčeni, že jsme velcí zločinci, proč s námi jednáte jinak než jako nám podobnými, to je, jako s ostatními zločinci, když by se mělo jednat o totéž provinění? Ať nás označují za zločince! Jiní k prokázání nevinny mohou použít svých vlastních nebo najatých úst¹. Mají možnost odpovídat; soudně se hájit, poněvadž není vůbec dovoleno odsoudit ani ty, kteří nemají možnost se hájit, ani ty, kteří nejsou vyslechnuti. Pouze křesťanům není dovoleno mluvit, aby svou věc ospravedlnili, pravdu obhájili a soudce neučinili nespravedlivým. Jediné co se od soudců očekává a co potřebují, je probudit ve veřejnosti hněv: Vyznat, že je křesťan. Ne vyšetření provinění. Když shledáte že se někdo provinil a hned se nepřizná, prohlásíte jej hned za vraha, zločince, za krvesmilníka či za veřejného nepřítele, abych použil výrazů užívaných proti nám, či, abyste mohli spravedlivě soudit, se při vyšetřování ptáte na skutkovou podstatu, na počet, místo, čas, viníky a spoluviníky. U nás nic takového, ač by se mělo rovněž spravedlivě vyšetřit, co není pravdou, kolik bylo při tom kuchařů, kolik psů. Jaká by to byla sláva pro předsedajícího soudce, kdyby u někoho zjistil, že snědl již 100 dětí! Shledáváme však, že soudní vyšetřování proti nám nebylo dovoleno. Plinius Druhý², když řídil provincii a když někteří křesťané byli odsouzeni, někteří vyhnáni ze svého postavení, se přece jen zalekl takového množství. Co jiného měl udělat, než že se tehdy zeptal o radu Trajana. Sdělil mu, že mimo zdržení se obětí se nic o jejich tajemstvích nedozvěděl, jenom že se před svítáním scházejí, aby jedli Krista jako Boha, a k závaznému poučení zakazujícímu jim vraždu, cizoložství, podvod, nepoctivost a ostatní zločiny. Tehdy Trajan odepsal³, že proti lidem nemá být zavedeno vyšetřování, avšak kdo byli udáni, ti že mají být potrestáni.

Jaké to rozhodnutí pokřivené strachem! Zakazuje je jako nevinné vyhledávat a přikazuje je trestat jako vinné. Šetrí i zuří, přehlíží i pozoruje. Proč tak úskočně jednáš? Jestliže nevyšetřuješ, proč nezprošťuješ viny? Aby byli vypátráni zločinci, jsou po všech provinciích rozestaveny vojenské stráže. Proti těm, kteří urazili císařský majestát, je každý člověk vojákem. Vyšetřování jsou i jejich společníci. Pouze křesťana

není dovoleno vyhledávat, je však dovoleno vydat jej soudu. Jako by vyhledávání bylo něco jiného, než udání. Odsuzujete tak vydaného vám na soud, kterého nikdo nevyšetřoval. Domnívám se, že byl potrestán ne proto, že je vinen, ale že byl k soudu předveden bez vyšetření viny).

Avšak ani tady nejednáte vůči nám podle zákona, kterým mají být souzeni špatní lidé. Jiné, kteří zapírají, dáváte mučit, aby se přiznali. Pouze křesťany nutíte, aby zapřeli. Kdybychom zapírali něco špatného, mučením byste nás donutili k přiznání. Nepovažovali jste za nutné vyšetřovat zločiny jen proto, že jste byli jisti, že vyplývají z vyznání jména; kdo však zabil, protože víte, co je vražda, toho byste nutili přiznat se. Co je zvrácenějšího, než když nás viníte ze zločinů jen proto, že vyznáváme jméno (Kristovo), když mučením nutíte, abychom spolu se jménem zapírali i zločiny, které z vyznání (Kristova) jména předpokládáte.

Myslím si však, že nechcete nás, které považujete za velmi špatné, zahubit. Vrahovi asi říkáte: Zapři, máme příkazáno mučit zločince, který se přiznal. Jestliže takto nejednáte s viníky, tedy nás považujete za naprosto nevinné, poněvadž nechcete, abychom jako naprosto nevinní stáli na svém přiznání, o kterém víte, že je musíte nevyhnutelně, nikoli ze spravedlnosti potrestat.

Někdo prohlásí: Jsem křesťan. Chce tím říct toto: Chceš slyšet, co nejsem. Představení, kteří i mučením vynucujete říci pravdu, jen od nás se snažíte slyšet lež. Jsem křesťanem, když se na to ptáš, prohlásí křesťan. Proč mne nutíš říci opak? Přiznávám se, a přece mučíš. Co bys dělal, kdybych zapřel? Když jiní zapírají, nesnadno jim věříte; nám, když zapřeme, ihned uvěříte. Kéž byste prohlédli tu zvrácenost a poznali, jaká síla vás nutí jednat u soudu proti svědomí i proti samým zákonům! Nemýlím-li se, zákony příkazují odstraňovat špatnost, ne ji zakrývat, předpisují odsoudit ty, kdo se přiznali, ne je osvobodit. Tak určují rozhodnutí senátu, tak i příkazy panovníků. V tomto impériu, jehož jste služebníky, vládnou občané, ne tyrané. U tyranů je mučení používáno jako trest, u vás jen při vyšetřování. Při výsleších jednejte podle zákona až v nutných případech!⁴ Jestliže mučení předcházelo doznání, musí po doznání přestat a ustoupit soudnímu výroku. A jestliže je odsouzen k trestu, má být jeho jméno vymazáno⁵ a ne osvobozen.

Konečně nikdo viníka, který se přiznal, netouží zbavit trestu. To není dovoleno. Proto také nikdo není nucen zapírat. Křesťana obviněného ze všech zločinů považuješ za nepřítele bohů, zákonů, mravů. Abys jej osvobodil, koho bys nemohl osvobodit, kdyby nezapřel, toho nutíš zapřít. Porušuješ zákony. Abys jej zprostil viny, chceš tedy, aby zapřel i proti své vůli, že je nevinný. Jak je to vše převráceno! Neuvážili jste, že nutno spíše uvěřit tomu, kdo se dobrovolně přizná, než tomu, kdo proti své vůli zapírá? Když křesťan z přinucení a ne z

přesvědčení zapřel a pak u soudu osvobozen, nebude se potom vysmívat vašemu hněvu?

Jednáte ve všem s námi zcela jinak než s ostatními provinilci s jedním cílem: Abychom se zřekli tohoto jména. Zříkáme se jej, jestliže děláme, co nemají křesťané dělat. Z toho můžete poznat, že nás trestáte ne kvůli nějakému zločinu, ale kvůli jménu.

Proto také démoni usilují o to, aby lidé nechtěli vědět to, o čem vědí, že to nevědí. Proto lidé věří o nás tomu, co není dokázáno a co si nechtějí ověřit. Nemá být tak dokázáno, že neexistuje nic takového, čemu by velmi rádi uvěřili. Tím jméno kvůli jejich nepřátelskému postoji má být odsouzeno pro předpokládané, ne však dokázané zločiny. Proto jsme mučeni, když to jméno vyznáváme, trestáni, když se jej nezříkáme, a osvobození, když je zapíráme, poněvadž se vede boj proti tomuto jménu. Konečně co čteme ve vyšetřovacím protokolu onoho křesťana? Proč není uvedeno, že je vrahem, jestliže křesťan je skutečně vrahem? Proč ne že je krvesmilníkem či čímkoli jiným, když tomu věříte? My sami se stydíme a hnusí se nám vyslovit jména těchto zločinů. Jestliže jméno křesťan samo je již zločinem, i když to není žádným proviněním, vy je nemůžete potřebovat.

III.

Křesťanské jméno je bezdůvodně nenáviděno

Proč? Poněvadž hněv je tak zaslepuje, že, i když někomu dávají dobré vysvědčení, přece mu vytýkají jeho jméno. Gaius Seius je dobrý člověk, bohužel je křesťanem. Jiný říká: Obdivuji Lucia Titia, je to moudrý člověk, ale stal se křesťanem. Nikdo se nezamyslí nad tím, že je Gaius dobrý a Lucius moudrý, poněvadž je křesťanem, nebo proto, poněvadž je dobrý a moudrý, je křesťanem. Chválí, co znají, haní, co neznají. A co znají, napadají tím, co neznají, ač by bylo spravedlivější posuzovat to, co neznáme podle toho, co známe, než předem odsuzovat co známe podle toho, co neznáme.

Jiné, než se stali křesťany, znali jako nepořádné, sprosté, nepoctivé. Nyní místo chvály je odsuzují. Zaslepení nenávistí mluví o nich urážlivě. Ta žena! Jak byla prostopášná a veselá! Ten jinoch byl karbaník a holčičkář. Stali se křesťany. Obviňují tak jméno, které je napravilo. Někteří z nenávisti myslí na svůj prospěch. Ublížují, jen aby doma neměli, co nenávidí. Cudnou manželku vyhnal manžel již ne žárlivý. Dříve shovívavý otec se zřekl syna, který se mu ve všem podroboval. Dříve mírný pán vyhostil věrného služebníka. Jméno, kterým se někdo stal lepším, to jiného uráží. Žádné dobro neplatí tolik, kolik platí hněv vůči křesťanům.

Jestliže nyní panuje taková nenávist vůči tomuto jménu, co ono zavinilo? Proč nenávidí slova ne-li proto, že zní barsbarsky, že

přinášejí neštěstí či že jsou hanlivá a nestoudná? Jméno křesťan pokud se vykládá, je odvozeno od pomazáním olejem. Ale i když je špatně vyslovujete jako chréistianus, neboť neznáte původ jména, značí to slovo něco prospěšného či vlídného¹. A tak u lidí, kteří se ničím neprovinili, je nenáviděno i to jméno, které se ničím neprovinilo.

Avšak křesťané jsou nenáviděni kvůli jménu jejich původce. Co je na tom zvláštního, jestliže nějaké učení odvozuje své jméno od svého učitele? Což se filozofové nenazývají podle svých zakladatelů platonici, epikurejci, pythagorovci? Podle míst svých schůzek akademici, stoikové? Lékaři podle Erasistrata², kuchaři podle Apicia³? A přece nikoho neuráží jméno přenesené ze zakladatele na to, co zakladatel založil. Kdyby ne.kdo chtěl dokázat špatného původce a špatné jeho stoupence, ten podle jednání stoupců i zakladatele může dokázat, že i jméno je špatné, a je hodno hněvu. Proto před nenávisí ke jménu slušelo by se napřed poznat podle zakladatele jeho stoupence či podle stoupců jejich zakladatele. Nyní se však nesnaží ani prošetřit si ani poznat jméno. Násilím potlačují jméno a předem odsuzují stoupence i jejich původce, které neznají. Jsou udáváni, ale nejsou přemoženi.

IV.

Lidské zákony nejsou takové, že by se nemohly mýlit nebo že by se nedaly vylepšit

Uvedl jsem to, jako bych se vysmíval nepřátelskému hněvu vůči nám. Proto nebudu již mluvit, proč jsou křesťané nevinní, ani nebudu jenom vyvracet, co nám předhazují. Obrátím se na ty, kteří to vytýkají, aby z toho lidé poznali, že křesťané takoví nejsou, a zároveň aby se zastyděli, kdo na křesťany žalují. Netvrdím, že ti nejlepší jsou velmi špatní, ale budiž, mají stejné chyby. Odpovíme na jednotlivé zločiny, jichž prý se tajně dopouštíme a kvůli nimž nás považují za zločince a pošetilce, kteří mají být potrestáni nebo vydáni na posměch.

Ze všech stran je napadána naše pravda, autorita zákonů je proti ní. Nemožno se odvolat na zákony a, ať chceš či nechceš, poslušnosti vůči zákonům musí být dána přednost před ní. Proto se nejprve zastavím u zákonů a ochránců zákonů. Nařizujete bez jakýchkoli ohledů: "Není dovoleno být křesťanem". Jestliže pravíte, že není dovoleno, poněvadž nechcete, aby to bylo dovoleno a ne že by to musilo být nedovoleno, přiznáváte svou moc a vrcholné nepřátelství. Nechcete, poněvadž to nesmí být dovoleno. Proto bezpochyby nesmí být dovoleno to, co je špatné. Podle toho se dá předpokládat, že je dovoleno, co je dobré. Jestliže shledám, že je dobré, co tvůj zákon zakazuje jako něco špatného? Jestliže tvůj zákon pochybil, domnívám se, že

jej učinil člověk a nepřišel z nebe. Divíte se, že se mohl člověk při stanovení zákona mýlit nebo že se uvážil zákon zrušit? Nezpůsobily Lukurgovy zákony vyhlášené Lakedaimoňany svému původci tolik bolesti, že se rozhodl odejít do samoty a postit se? Což i vy po denních zkušenostech, kterými jste si posvětili na tmu starobylosti, nenahradili jste celý ten starý neuspořádaný les zákonů novými, výstižnějšími reskripty a edikty? Což neodvolal velmi přísný panovník Severus¹ zbytečné Papirovy staré zákony, které nutí uzavírat manželství již s dětmi? Zákony také stanovily, že odsouzení měli být svými věřiteli na kousky rozsekáni. Za veřejného souhlasu byla potom tato krutost zrušena. Trest smrti byl změněn v trest ztráty cti a místo prolití lidské krve byl zabaven majetek.

Kolik je vám dosud skryto zákonů, které by měly být odstraněny a které ne stáří a vážnost jejich původce, ale pouze nestrannost doporučuje zrušit? A proto když jsou revidovány špatné zákony, děje se tak právem, a ať se tak děje! Proč říkáme, že jsou špatné? Když trestají za pouhé jméno, jsou dokonce pošetilé. Jestliže zákony mají trestat skutky, proč trestají již pouhé jméno? U jiných se dokazuje vina z toho, co člověk udělal, ne z toho, jak se jmenuje. Jsem krvesmilník - proč to nevyšetřují? Zabíjím děti - proč se to nevyšetří? Dopouštím se něčeho proti bohům, císařům - proč mne nevyslechnou, když mám čím bych se mohl obhájit? Žádný zákon nezakazuje vyšetřit, co je zakázáno; co je nedovolené, poněvadž ani soudce nemůže spravedlivě potrestat, nepozná-li, co je dovoleno a co dovoleno není. Ani občan nemůže přesně zachovávat zákon, když neví, co zákon trestá. Žádný zákon nesmí zjednávat spravedlnost pouze sobě, ale těm, od kterých očekává poslušnost. Podezřelým je zákon, který nežádá důkaz, a špatným je, když žádá potrestat, co nebylo dokázáno.

V.

Tiberius chtěl Krista zařadit mezi bohy; toliko nepřátelští vladaři pronásledovali křesťany

Zamysleme se trochu nad původem takových zákonů. Bylo staré rozhodnutí, že od imperátora nemá být vřaděn mezi bohy nikdo, kdo nebyl schválen senátem. M. Aemilius zná svého boha Alburna¹. To postačí, abychom věděli, jak smýšlíte o bohu. Kdyby se bůh člověku nelíbil, nebude bohem, a člověk se již nemusí ucházet o jeho přízeň. Tedy Tiberius, v jehož době vstoupilo na svět křesťanské jméno, když mu bylo oznámeno z palestinské Syrie, co se tam dozvěděli, sdělil to senátu a žádal o předběžné schválení. Senát to odmítl, poněvadž to neprošetřoval. Císař trval na svém rozhodnutí a hrozil, že Kristus přinese zkázu svým žalobcům. Ptejte se písemných

záznamů a shledáte tam, že proti této vznikající sektě² první zuřil mečem zvláště v Římě Nero³. Cele se zasvětil nás zničit, a my se tím chlubíme. Kdo jej totiž zná, může vědět, že Nero odsoudil jakési veliké dobro. Pokoušel se o to i Domitian⁴, i když neodhodil jako Nero všechnu svou lidskost. Které on vyhostil, těm jste dovolili vrátit se. Potrestali jste naše nespravedlivé, zlé, hnusné pronásledovatele a jimi odsouzené jste znovu povolali.

Ostatně řekněte, kdo až do dneška z tolika moudrých panovníků božských i lidských přemohl křesťany! My naproti tomu prohlašujeme, že oni jsou ochránci. Listy velmi váženého vladaře Marka Aurelia⁵ dosvědčují, že na prosbu křesťanských vojáků v Germanii zahnal déšť žízeň⁶. Jednak veřejně nepotrestal vojáky, jednak veřejně zrušil trest a dost přísně potrestal jejich žalobce. Jaké jsou to tedy zákony, které proti nám zavádějí pouze špatní, hnusní suroví a smyslu zbavení lidé? Tyto zákony Trajan⁷ zčásti oklestil tím, že zakázal vyhledávat křesťany. Nevydal je ani Vespasian, ač pokořil Židy, ani Hadrian, ač vyzkoušel všechny druhy vyšetřování, ani Pius ani Verus. Snáze odsoudí dobrý špatného, když si budou navzájem spíše soupeři než spojenci.

VI.

Mnohé zákony Římané zrušili, mnohá ustanovení předků byla zapomenuta

Co se týče vaší věrnosti, úcty a poslušnosti vůči rozhodnutím předků, chtěl bych nyní vědět, velmi ctihodní ochránci zákonů a nařízeních předků, zda jste se v něčem neodchýlili, zda jste se vůči nim neprovinili a zda jste nezapomněli na nutnou a velmi potřebnou kázeň. Kam zmizely ony zákony¹, které potlačovaly nákladnou nádheru, které přikazovaly vynaložit na hostinu ne více 100 měděných asů, ne více než jednu nevykrmenou slepici; které patricia, kdyby měl 10 liber stříbra, zbavovaly kvůli velkému přepychu titulu senátora, které uzavíraly divadla s oplzlými mravy; které nedovolovaly pošetile a beztrestně užívat odznaky důstojnosti a původu²? Vidím totiž, že se mluví již o 100 000 sesterciích (centema sestercia) vynaložených na hostiny, o mísách ze stříbrného kovu vytěženého z dolů - nestačí, že biče senátorů se lámou o záda nesvobodných lidí. Vidím, že i divadel není málo a že nejsou nezakryta. Aby v zimě nemrzla nestoudná rozkoš, vymysleli ty hnusné peřinky přinášené ke hrám jako první Lakedaimoňané. Vidím, že oděv manželek a nevěstek se od sebe neliší.

Co se týče žen, zřekli jste se také ustanovení předků, která chránila skromnost a střídmost. Ta nedovolovala nosit žádné zlato krom zlata na jednom prstu, na nějž ženich navléká snubní

prsten. Ženy neměly pít víno, a došlo to až tak daleko, že muži, aby se jejich manželka zřekla vinných sklípků, ji mořili hladem. Za Romula Metenius beztretně zabil svou manželku, poněvadž se napila vína. Políbit blízké bylo dovoleno jen tak, aby byl rozeznán dech. Kde je ona šťastná doba manželství a šťastných mravů, která téměř po 600 let od založení města (Říma) nezaznamenala vypuzení manželky z domu? Nyní mezi ženami není pro zlato žádný bezvýznamný úd; u vína dovolen každý polibek; zapuzení je již přáním, jako by to bylo účelem manželství.

Také co obezřetně ustanovili vaši otcové ohledně samotných bohů, toho jste se vy velmi poslušni, zřekli. Svobodného otce i s jeho tajemným kultem konzulové i senát vyloučili³ nejen z města, ale i z celé Itálie. Konzulové Pisa a Gabinius - a nebyli to křesťané - zakázali na Kapitolu, to je, vyškrtli ze seznamů bohů Serapia, Isidu⁴ a Arpokrata se psí hlavou. Aby zabránili ošklivým, k zahálce nutícím pověrám, rozbili jejich oltáře a zřekli se jich. Vy jste jim znovu vrátili jejich důstojnost. Kde je vaše víra, kde je vaše úcta vzdávaná předkům? Šatem, stravou, způsobem života a konečně i řečí jste se zřekli svých předků. Stále chválíte staré ale ze dne na den žijete novým způsobem. Když se zřikáte ustanovení svých předků, svědčí to o tom, že si podržujete a chráníte, k čemu jste nebyli povinni, a nestřežíte, co jste byli povinni střežit. Myslíte si, že věrně zachováte tradici a že podle vás jako hlavní viníci ji porušují křesťané. Myslím tím úctu bohů. Na patřičném místě ukážu, že pohrdáte, nedbáte a boříte patřičnou úctu vůči předkům přes svou starobylost velmi pochybnou, i když jste zbudovali Serapiu oltáře a poitalštěnému Bacchovi obětujete své vášně. Abych si připravil cestu, odpovím nyní na výtku, že se tajně dopouštíme hanebných skutků.

VII.

Že křesťané zabíjejí děti a dopouštějí se hanebností, je pověst, která nikdy nebyla dokázána a také nemůže být nikdy dokázána

Říká se o nás, že jsme velcí zločinci, kteří pod rouškou tajemství zabíjejí děti, jedí je a po hnusné hostině jako psi nemající rádi světlo, totiž jako kuplíři, užívají si hříšných rozkoší. To se přece o nás stále říká a vy se nesnažíte vyšetřit, co se o nás tak dlouho povídá. Tedy věříte-li tomu, prošetřete si to, nebo když jste se nic takového nedozvěděli, nevěřte. Při zanedbání vyšetřování je vám nařízeno, abyste pokládali za neexistující, co se neodvažujete vyvrátit. Příkazujete křesťanům daleko horší druh katovské práce: Ne aby říkali, co dělají, ale aby popírali, co jsou.

Jak jsme již uvedli, původ našeho učení je z doby Tiberia.

Učení se rodilo v nenávisti a hned jak se objevilo, je nepřitelem. Tolik má nepřátel, kolik je těch, kteří je nevyznávají. Židé jsou nepřáteli z nenávisti, vojáci ze strachu a členové našich rodin z povahy učení pravdy. Denně na nás číhají, denně jsme udáváni a přepadáváni ponejvíce na našich shromážděních a schůzkách. Kdo někdy takto přepadává naříkající děcko? Kdo dal soudci krvavá ústa Kyklopů a Sirén?¹ Kdo shledal u našich manželek jen trochu něčeho špatného? Kdo by zatajil nebo za peníze neprodal takové lidi, kdyby skutečně shledal takové zločiny? Jestliže se stále ukrýváme, jak bylo prozrazeno, čeho se dopouštíme?

Ano, kdo to mohl prozradit? Tito viníci ne, poněvadž se zavázali mlčet o všech tajemstvích. I o samothrackých a eleusinských tajemstvích² se mlčí. Tím spíše neměla by být chráněna božská tajemství, aby prozrazením neušla lidské zvědavosti? Jestliže tedy neprozrazují tajemství, plyne z toho, že je vyzrazují ti, kteří nepatří ke křesťanům. A jak se o nich dozvěděli nekřesťané, když křesťané chrání obřady zasvěcení před nezasvěcenými, ne-li proto, že bezbožní mají strach? Co je pověst, je všem známo. Vy máte přísloví: "Pověst je zlo, nad nějž není nic rychlejšího". Proč je pověst zlem? Že je rychlá, že něco sděluje či že je ponejvíce nepravdivá? I když sděluje něco pravdivého, ani tehdy není prosta nepravdy, protože ubírá nebo přidává něco a tím mění skutkovou podstatu pravdy. I když není nepravdivá, zůstává pověstí a žije tak dlouho, dokud není dokázána pravdivost této pověsti. Dokáže-li se její pravdivost, přestává být pověstí a stává se sdělením nějaké zprávy, poněvadž jmenuje a oznamuje, co se stalo. Nikdo ku příkladu neříká: "Prý se to stalo v Římě" nebo "Je pověst, že mu byla přidělena provincie", nýbrž "On dostal provincii" a "Stalo se to v Římě".

Pověst, sdělení něčeho nejistého nemá své místo tam, kde je jistota. Věřil by pověsti opatrný člověk? Poněvadž je moudrý, nevěří nejistému. Je nutné, aby všichni posoudili, jak se ona pověst rozšířila, zda je pravdivá, kdy se rozšířila a někdy i za kterého panovníka. Šíří se jazykem i ušima a nepatrné seménko nepravdy zastíní ostatní dobré zprávy. Nikdo pak nepřemýšlí, která ústa jako první zasela nepravdu často z nenávisti, z podezřívání či z nevrozené rozkoše někomu lhát.

Dobře však, že čas vše vyjeví, jak o tom svědčí vaše přísloví a výroby. Prozřetelnost Boží to tak zařídila, že nic nezůstane dlouho utajeno, třeba se to pověstí rozšířilo. Právem tedy pověst je jediná, která ví o zločinech křesťanů. Tohoto svědka proti nám uvádíte, který co jednou vyslovil, tak dlouho setrvává na svém tvrzení, až potom to nemůže dokázat.

VIII.

Nelze věřit ohavnostem, z nichž jsou křesťané obviňováni

Abych ukázal povahu víry těch, kteří si troufají něčemu takovému věřit, nuže, poukážeme na to, jakou odměnu dává takové jednání. Slibuje věčný život. Zatím tomu věřte! Jen se ptám, zda ty, který jsi tomu uvěřil, máš tolik sil, když jsi to poznal, uvěřit tomu? Pojď a probodni děcko, které dosud nezná nepřátele a které mají všichni rádi. A jestliže to má udělat jiný, přístup k umírajícímu, ale dosud k žijícímu člověku. Čekej, abys viděl, jak mladá duše uniká. Vezmi čerstvou krev, namoč v ní chléb a klidně jez. Mezitím spočti místa, kde matka, kde dcera byly s tebou při hostině. Zaznamenej si to pečlivě, aby ses nezmýlil, až padne psí tma. Prohřešil by ses, kdybys s nimi nesmilnil.¹

Něčemu takovému zasvěcen a tím i poznamenan žiješ jen nějaký čas. Přeji si, abys odpověděl, zda to je věčnost. Jestliže toto není věčnost, nemělo by se věřit tomu, co předhazují křesťanům. I kdybys uvěřil, popírám, že chceš tak jednat. A kdybys chtěl, popírám, že bys mohl udělat, co předhazují křesťanům. Proč tedy to jiní mohou, jestliže vy nemůžete? Proč nemůžete vy, jestliže to jiní mohou? Asi máme jinou přirozenost, asi nás považují za nějaké tvory jako jsou ti s psí hlavou a peřím či za takové jako jsou sciapodes, tvorové, kteří si před žarem zakrývají nohama tělo. Asi máme jiné zuby, jiné tělo přizpůsobené k ohavným neřestem. Kdo tomu o člověku věříš, můžeš tak jednat i ty. Jsi člověk, jako je jím i křesťan. Kdo nemůžeš tak jednat, nemusíš věřit. I křesťan je člověk jako ty.

Těm, kteří křesťany neznali, předkládali to jako článek víry. Věděli totiž, že o křesťanech se nic takového říci nedá, ale mají je pozorovat a pátrat po nich. Avšak, jak se domnívám, je zvykem, že ti kteří chtějí být zasvěceni, musí napřed přijít k otci posvátných obřadů² a je jim uloženo, co si mají připravit. On (otec posvátných obřadů) : "Musíš mít sebou malé děcko, které neví, co je smrt, které by se pod nožem usmívalo. Rovněž musíš mít chléb, který pokropíš čerstvou krví, krom toho svíce a lampy; několik psů, kteří by se vrhli na jídlo, a trochu jídla. Především musíš přijít se svou matkou a sestrou". A což kdyby nechtěly přijít nebo jsi je neměl? A co jednotliví křesťané? Domnívám se, že nebudeš považován za řádného křesťana, leda jen jako bratr a syn. A co se nyní stane, když toto vše čeká na ty, kteří to neznají? Jistě později to poznávají, podrobují se a odpouštějí. Bojí se bití, ať křičí; kdo raději zemřeli, než aby žili v takovém stavu, ti si zaslouží obhajoby³. Nuže, ať se nyní bojí! Proto také setrvávají? Z toho plyne: Nechtěj být křesťanem, poněvadž bys jím nebyl, kdybys věděl napřed, co tě čeká.

IX.

Křesťané se zdržují i krve živočichů. Mnozí setrvali v panictví po celý život

Abych ještě více to osvětlil, ukážu, že vy veřejně i tajně děláte to, o čem věříte, že se to snad děje i u nás. V Africe až do prokonzula Tiberia byly veřejně obětovány Saturnovi¹ děti. Prokonzul Tiberius dal na posvátných stromech kolem chrámu ukřižovat za živa kněze, jak dosvědčují vojáci plnící rozkaz tohoto prokonzula. Tento posvátný zločin setrvává až do dneška. Neopovrhují vámi pouze křesťané. Žádný čin se natrvalo neutají. Ani nějaký bůh nezmění své zvyky. Když Saturnus neušetřil svých vlastních dětí, nepřestal šetřit ani cizích, které mu rodiče obětovali. Činili to rádi a ještě se chlubil, že obětované děti neplakaly. A přece je rozdíl, zabíjí-li otec či někdo jiný.

U Galů byli starší lidé na kusy rozsekávání a obětování Merkurovi². Nemluvím o taurických hrách³. Ve velmi zbožném městě zbožných Aeneovců, Římě, je uctíván jakýsi Jupiter, kterého na svých hrách kropí lidskou krví. Řeknete, že je to krev odsouzených k roztrhání dravou zvěří. Ta je horší než krev člověka? Či je proto horší, že je to podle vás krev špatného člověka? Přece se tu jedná o vraždu. Křesťanský Jove, jediný synu, který jediný zůstal po otcově krutosti⁴!

Poněvadž však při vraždě dětí není žádný rozdíl, zda je spáchána ve svatém úmyslu či svévolně kdežto při otcovraždě ano, zeptám se, co si lidé o tom myslí. Kolika z těch okolostojících, kteří prahnou po krvi křesťanů, i z těch vůči nám spravedlivým a velmi přísným panovníkům chcete, abych zabušil na jejich svědomí za týrání svých vlastních dětí? Ovšem je rozdíl ve způsobu zabití. Krutě trápíte člověka ve vodě nebo jej vystavujete mrazu, hladu a psům. Starší člověk by si raději přál zemřít mečem. My máme zakázáno zabít i plod počatý v lůně matky a dokud ještě proudí v člověku krev, není dovoleno plod zničit. Zabránit zrození je urychlená vražda a nezáleží na tom, zda vyrve duši či zničí právě rodičího se člověka. I ten, který teprve bude je člověkem. Každý plod vzniká ze semene. Čtete o krvi, která se stala pokrmem, o děsných mísách, jak je někde uvedeno - domnívám se, že u Herodota. Krev z paže jednoho i druhého člověka ochutnaná se rovná u některých národů smlouvě. Nevím, ale něco takového se stalo za Katiliny. U kterýchsi skytských národů prý jedli svého zemřelého. Ale velmi odbočují. Dnes tam krev z proříznutého stehna vypitá z dlaně poznamenává zasvěcené bohyni Belloně⁵. Rovněž kde jsou ti, kteří pili hltavě krev vytékající z hrdla na aréně zardoušených odsouzenců, aby vyléčili padoucnici? Rovněž kde jsou ti, kteří si žádají živočišné výkaly kanců či jelenů zanechané na aréně a jedí je? Ten, koho divoký kanec pokálel, musil svou hanbu smýt tím, že s ním zápasil. Jelen leží v gladiátorově krvi. Krvelačné zuby medvědů dychtí po lidských vnitřnostech. Po člověku prahne zvíře živené člověkem. Kdo to

jíte, jak máte daleko k hostině křesťanů! Jednají snad lépe než zvěř, kdo s krvelačnou rozkoší se ženou na lidské údy? Jednají snad lépe, kdo se špiní lidskou krví, když se těší na vytrysklou krev? Zřejmě nejedí děti, ale dospělé.

Zastýdte se ve své zaslepenosti před křesťany! My nepožíváme k hostinám ani trochu krve. Proto se zdržujeme i masa zardoušených zvířat, abychom se neposkvrnili ani krví, která zůstala v jejich vnitřnostech. Abyste ku příkladu mučili křesťany, dáváte jim jíst střevo plněná krví, třebaže víte, že to nemají dovoleno. Pak je z toho chcete obviňovat. Když víte, že se varují dobytčí krve, proč věříte, že prahnou po lidské krvi? Či snad víte, že lidská krev je lepší? Některý vyšetřovatel při vyšetřování křesťanů použil roštu, kadidla. Chtěli byste tím dokázat, že křesťané dychtí po lidské krvi a stejné že odmítají obětovat bohům. I kdyby neokusili krev, ale kdyby obětovali, stejně by byli považováni za odsouzené. Nikdy by vám nechyběla při výsleších a trestech lidská krev.

Kdo více zhanobil matku a sestru než sám příkladný Jupiter? Ktesias⁶ uvádí, že Peršané obcovali se svými matkami. I Makedoňané byli z toho podezříváni. Když prý uslyšeli o Oidipově tragédii, smáli se té hnusné bolesti a říkali : "Vlezl i na matku". Uvažte nyní, co bylo dovoleno k nepočestnému plození dětí, když k tomu napomáhal promíšený pohlavní styk. Vykládáte, že děti mají být přijímány jen z nutnosti, nebo je dáváte k adopci svéprávným rodičům. Je nutné, aby děti zapoměly, že jsou jiného původu. Zaslepenost napomáhá k tomu, aby se šířila hříšná nestoudnost. Potom kdekoli, doma, venku, za mořem provází je hříšná žádostivost, která neznalým může kdekoli zplodit děti nebo trochu k tomu dopomoci, aniž by si zapamatoval, kdy došlo ke styku, a ten, který o tom neví, aniž by poznal, že se narodil z krvesmilstva.

Nás chrání od takových konců, jak od smilstva a všech manželských výstředností, tak i před krvesmilstvím velmi svědomitě a poctivě zachovávaná čistota. Někteří, staří i mladí zahánějí tuto hříšnou sílu panickou zdrženlivostí. Toto, kdybyste o tom uvažovali, svědčí proti vám, a viděli byste, že co se děje u vás, se neděje mezi křesťany. I oči by vám to dosvědčily. Snadno se setkají dva druhy slepoty: Kdo nevidí to, co je, a kdo zdánlivě vidí, co není. Dokážu to. Nyní však řeknu o tom, co je zřejmé.

X.

Křesťané nectí pohanské bohy, poněvadž kdysi byli lidmi

Říkáte nám : Nectíte bohy a neobětujete panovníkům. Protože nectíme bohy, vyplývá z toho, že z téhož důvodu neobětujeme jiným a tím ani sobě. Tím jsme obviňováni, že se rouháme a

urážíme (císařský) majestát. Toto je hlavní důvod, ano, hlavní. Nutno však poznat důvod, nemá-li soudit předsudek či nepřátelství. Předsudek nevěří pravdě, nepřátelství se brání pravdu poznat.

Přestáváme ctít vaše bohy, protože jsme poznali, že neexistují. Máte tedy na nás požadovat, abychom dokázali, že neexistují a proto také že nemají být uctíváni. Teprve tehdy by měli být bohové uctíváni, kdyby existovali. A kdyby se zjistilo, že existují, tehdy by měli být křesťané trestáni. Pro nás jsou bohy, namítáte. Dovoláváme se vašeho zdravého rozumu. Ten nechť nás soudí, ten nechť nás odsoudí, jestliže by mohl popřít, že všichni tito vaši bohové byli lidmi. Jestliže bude zaujatý, usvědčí jej staré zápisy. Z nich se může poučit, že poskytují až do dneška svědectví jak o městech, kde se ti bohové narodili, tak o krajinách, v nichž zanechali stopy nějaké své činnosti a v nichž si lidé ukazují i jejich hroby.

Mám uvést jednotlivé i tak četné bohy nové, staré, Řeků, Římanů, cizinců, či ty, které jste ukořistili, přijali za vlastní, bohy zvláštní či společné, které uctívají muži, ženy, vesničané, měšťané, plavci či vojáci? Dlouho by trvalo uvádět jejich jména. Proto to shrnu, ne proto, že to znáte, ale abyste se nad tím zamysleli. Opravdu jste to zapoměli. U vás neexistuje před Saturnem žádný bůh. Od něho má původ všechno mocné a známé božstvo. Jak je to s jeho původem, tak je tomu i s jeho potomky. Pokud máme písemné zprávy, ani Řek Diodorus¹ či Thallus², ani Cassius Severus³ ani Cornelius Nepos⁴ ani žádný historik neprohlásil Saturna za nikoho jiného, než že to byl člověk. Jestliže mám pro to nějaký důkaz, není věrohodnějšího než sama Itálie, v níž Saturnus po mnohých výpravách z Attiky se usadil a kde jej přijal Janus⁵ či, jak říkají saliové⁶, Janin. Hora, na které se usadil, zvaná Saturnius i město, které vyznačil kolíky, dříve nazývané Oenotria se až do nynějška nazývá Saturnia. Od něho jsou první desky a peníz s jeho obrazem je pečlivě uchovávan ve státní pokladnici. Jestliže Saturnus je člověk, tedy pochází od člověka. A poněvadž od člověka, tedy ne z nebe a země. Koho však by-li rodiče neznámí, o tom se snadno dalo říci, že je jejich synem, jako by se dalo to říci o nás všech. Kdo totiž z úcty nenazývá otce a matku nebem a zemí? Či neříká se o neznámých či znenadání se zjevivších lidech, že přišli z nebe? Proto také když se Saturnus náhle objevil, řeklo se, že je z nebe. A ty, jejichž původ je nejasný, nazývá lid syny země. Pomlčím, že tak tehdy jednali prostí lidé a že považovali objevivšího se nového člověka za boha, když ještě dnes lidé vzdělaní povýšili na bohy ty, kteří před několika dny zemřeli a které s pláčem pohřbili. To již stačí o Saturnovi, i když je to málo. Také bychom mohli ukázat, že Jupiter je člověk a z člověka, a dokázat, že jeho původ je smrtelný a že pochází z lidského semene.

XI.

Není důvodu, proč by nejvyšší bůh učinil některé bohy z lidí

Neodvážíte se popřít, že bozi byli lidé a vy jste se rozhodli je po jejich smrti prohlásit za bohy. Zamysleme se, proč se tak stalo. Především je nutné, abyste uznali, že je nějaké vznešenější a jaksí mocnější božství, které by z lidí udělalo bohy. Oni sami by si totiž nemohli přisvojit božství které neměli, a jiný by jim je nemohl dát, leda že by je sám měl. Ostatně kdyby nebyl nikdo, kdo by učinil bohy a kdybyste odstranili toho, který by je bohy učinil marně byste mohli tvrdit, že se sami stali bohy. Pravda, kdyby se sami mohli učinit bohy, nikdy by nebyli lidmi, poněvadž by měli větší moc než lidé.

Jestliže tedy existuje někdo, kdo by je učinil bohy, a ptám-li se proč z lidí byli učiněni bozi, shledávám, že onen velký bůh toužil po tom, aby mu někdo pomáhal při jeho božských povinnostech. Předně je nedůstojné, aby potřeboval něčí pomoc, a to pomoc mrtvého, kdyby mohl hned na počátku učinit nějakého boha, který by měl vykonávat službu, kterou vykonával mrtvý. Nevidím, že by potřeboval nějakou pomoc. Celý totiž svět ať už nezrozený a nestvořený podle Pythagora¹ či zrozený a stvořený podle Platona² je nadmíru rozumně uspořádán a řízen. Nejvyšší bůh nemohl být nedokonalý, když učinil všechno. Nečekal až na Saturna ani na jeho potomky. Nebyli by to lidé, kdyby si nebyli jisti, že od samého počátku padal s nebe déšť že zářily hvězdy, že svítala světla, že burácely hromy, že sám Jupiter, jemuž vkládáte do rukou blesky, se bál; že před Liberem³, Cererou⁴ a Minervou⁵, ano před samým nějakým vládcem země hojně plodila, kdyby to nejvyšší bůh nedal člověku. Prý lidé vše potřebné k životu našli, ne že jim to dal Bůh. Co se však nachází, to tu bylo. A co tu bylo, nepřičítá se tomu, kdo to našel, nýbrž tomu, kdo to učinil. Existovalo to totiž dříve, než to bylo nalezeno. Ostatně jestliže Liber je proto bohem, že ukázal révu, špatně by bylo jednáno s Lukullem⁶, který první přinesl do Itálie třešně z Pontu. Lukullus není bohem proto, že není původcem nového ovoce, ale že je jen přivezl. Pročež jestliže od počátku existuje uspořádaná a schopná plnit své povinnosti universalita - něco, čemu vše patří -, není důvodu, proč by k božství bylo potřebné i lidství.

Bohové, kterým jste určili moc i postavení, byli by od počátku takovými, i kdybyste je neučinili bohy.

Uvádíme i jiný důvod. Odpovídáme na tvrzení, že udělení božství bylo jakousi odměnou za zásluhy. Domnívám se, že i tu připouštíme, že onen bůh, který dělá bohy, vyniká spravedlností, nedává odměnu bez uvážení, ne nehodně ani marnotratně. Jen letmo se tedy chci zmínit o zásluhách. Zda jsou takové, že by bohy povýšily do nebe či spíše zda je neponožily do hlubin

Tartaru, o kterém, chcete-li, tvrdíte, že je vězním za tresty v

pekle. Tam totiž bývají uvrženi lidé bezbožní, kdo se provinili vůči rodičům, kdo se dopustili smilstva se sestrami, cizoložství, únosci panen, kdo kazí, mládež, zuřivci, vrazi, zloději, podvodníci a všichni, kdo jsou podobni některému vašemu bohu, jemuž žádnému nemůžete dokázat, že se ničím neprovinil či neprohřešil. Nemůžete popřít, že i on je člověkem. Avšak jako nemůžete popřít, že bohové byli lidmi, tak jsou tu i známky, které nedovolují uvěřit, že se později stali bohy. Jestliže nařizujete, aby špatní a nemravní lidé byli potrestáni, když odmítáte s nimi se stýkat a s nimi žít, ač ten bůh má svým majestátem účast na jeho špatnosti, proč tedy trestáte ty, jejichž společníkům se klaníte? Vaše spravedlnost je výsměchem nebi. Abyste se zalíbili bohům, vytváříte si ty nejzločinnější bohy. Pro ně je ctí, když je zbožňují sobě rovní. Přestanu však mluvit o této nedůstojnosti. Kolik pořádných, bezúhonných, kolik vynikajících mužů jste ponechali v podsvětí? Sokrata za jeho moudrost, Aristida za jeho spravedlnost, Themistokla za jeho vojenské schopnosti, Alexandra za jeho vznešenost, Polykrata za jeho šťastný život, Kroisa za jeho bohatství, Demosthena za jeho výmluvnost. Kdo z těch vašich bohů je váženější a moudřejší než Kato, spravedlivější a odvážnější než Scipio, vznešenější než Pompeius, šťastnější než Sulla, bohatší než Crassus, výmluvnější než Tullio⁷? Oč důstojnější by bylo očekávat, že tyto přijmete za bohy u vědomí, že jsou lepší? Rychle jste před nimi, myslím si, uzavřeli nebe a nyní se stydíte za to, že to lepší musí čekat v podsvětí.

XII.

Sochy bohů jsou z téže hmoty jako jiné předměty

Přestanu o tom mluvit. Ukážu, z čeho jsou vaši bohové, a tím také dokážu, co nejsou. Co se týče vašich bohů, vidím toliko jména jakýchsi dávno zemřelých, slyším různé pověsti a v hlavě si promítám posvátné zvěsti o nich. Co se však týče samotných soch, nic jiného v nich nevidím než sestry nádob a věcí či z těchto nádob a věcí vytvořené a jakoby posvěcením změněné podle vůle umělce v něco posvátného. A děje se to velmi urážlivým způsobem, takže nám, kteří jsme kvůli těmto bohům trestáni, může být útěchou v našich trestech, že bozi, aby se jimi stali, zakoušejí totéž co my. Křesťany věšíte na kříže a kůly. Což neutváří sochu kříž či kůl obalený hlinou? Není tělo vašeho boha dáno nejprve na kříž? Kopyty rozrýváte těla křesťanů. Nedopadají sekery, dláta, pily na údy vašich bohů? Nastavujeme šíje. Bez olova, lepu, hřebů by byli vaši bohové bez hlavy. Ženou nás ke zvěři. Jistě takovou zvěř přiháníte k Liberovi, Kybéle i Celestovi. Jsme pálení

ohněm. I bozi jsou páleni, když je vypalována hlína. Jsme odsuzováni do dolů. Odtud pocházejí i vaši bohové. Jsme posíláni na pusté ostrovy. I na nějakém ostrově se váš bůh rodí i umírá. Jestliže na tomto spočívá jakési božství, tedy ti, kteří jsou trestáni, řadí se mezi potrestaná božstva.

Zřejmě však vaši bohové necítí tyto křivdy a urážky, když je zhotovujete, ani že by vás musili poslouchat. Proklínejte je, rouhejte se jim, skřípejte zuby, plivejte po nich! Jste titíž, kteří káráte jakéhosi Seneku¹, který hodně, hodně tvrdými slovy hovořil o vašich pověrách. Jestliže se tedy neklaníme studeným sochám a obrazům podobným zemřelým, které poznávají jen havrani, myši a pavouci zdaž by si nezasluhovalo spíše chválu než trest odmítnutí poznaného omylu? Můžeme tedy urážet ty, o kterých jsme přesvědčeni, že neexistují? Co neexistuje, poněvadž to neexistuje, nemůže také od nikoho trpět.

XIII.

Kdo se má stát bohem, o tom rozhoduje senát. S bohy zacházejí jako s každou jinou věcí

Ale jsou to naši bohové, namítneš. Proč však vás kárají za to, že se chováte bezbožně, hříšně a neuctivě vůči svým bohům, když zanedbáváte ty, o kterých předpokládáte, že existují, když ničíte ty, které ctíte, a vysmíváte se těm, které hájíte? Přesvědčte se, jestli lžu. Předně tím, že ctíte cizí bohy, jako byste tím uráželi ty, které nectíte. Dávat přednost jednomu před druhým se neobejde bez urážky, poněvadž zvolení si jednoho se neobejde bez zavržení druhého. Tedy pohrdáte těmi, které zavrhuje a nebojíte se jejich zavržením je urážet. Jak jsme dříve uvedli, o bohu rozhodoval senát. Nestal by se bohem, koho by se člověk rozhodl nechtít za boha. A tím, že jej nechtěl mít bohem, jej vlastně potrestal.

S bohy uctívanými v domácnostech, které nazýváte lary, jednáte doma, jak se vám zlíbí. Zastavujete je, prodáváte je, někdy vyměňujete za Saturnův hrneček, za Minervinu naběračku. Pána domu omrzelo již dlouhé uctívání lara a tak uznal, že je třeba jej vyměnit za lepšího boha. Bohy veřejně uctívané veřejně hanobíte. Dáváte je do dražby. Jde se s ním na Kapitol, na zelinářské náměstí, vyvolavač ohlašuje cenu, kvestor¹ připomíná, že se jedná o boha. Pole zatížená daněmi jsou levnější, hlavy lidí prodávaných jsou levnější, neboť to jsou otroci. Bohové mají větší odhadní cenu, jsou ctihodnější, ano, jsou ctihodnější, a proto se za ně víc platí. Platí majestát zisk. Posvátnost obchází kupce jako žebrák. Požadujete poplatek za vstup do chrámu, přístup do svatyně. Není dovoleno zadarmo poznat bohy, ale jsou na prodej.

Co děláte vůbec pro jejich úctu? Co neděláte pro zemřelé?

Chrám, oltář? Oblékáte sochy připojujete odznaky uvádíte, jak byl mrtvý starý, co dovedl, co dělal i že je bohem. Čím se liší pohřební hostina od Jupiterovy hostiny, od misky, z níž se obětovalo dobrým duchům Mánům? Čím se liší omývač mrtvol od haruspika? I haruspex²) se zabývá mrtvým.

Zaslouženě prokazujete zemřelým panovníkům božskou poctu, když jste ji jim prokazovali, dokud žili. Vaši bozi přijímají váš dar, dokonce za něj i děkují, protože se stali rovnými svému pánu. Když uctíváte veřejnou nevěstku Larentinu³, uctívejte aspoň vedle Junon, Cerer a Dian i Laidu⁴ či Phrynenu⁵. Šimonu kouzelníkovi jste postavili sochu s nápisem "Velkému bohu". Z dvorských vychovatelů, nevím na kterém shromáždění, činíte bohy i když ne tak vznešené jako jsou staří bohové. Tito staří bohové to budou považovat za urážku, protože i jiným bylo dovoleno, co stará doba udělila pouze jim.

XIV.

Básníci a filozofové o bozích

Chci se též zmínit o vašem chování. Nechci mluvit, jak se chováte při obětech, když obětujete zabitá již se rozkládající zvířata, když z tučných a zdravých doma přebytečných zvířat obětujete odpadky a kopyta, což obvykle dáváte doma otrokům a psům, když z desátku, který máte odevzdat Herkulovi¹, nedáváte ani třetinu desátku na jeho oltář. Chválím takovou moudrost, poněvadž se snažíte zbytečně neplýtvat. Obracím se k vaší literatuře poučující vás, jak se máte moudře chovat a šlechetně jednat. Kolik směšného tu shledávám! Bohové kvůli Trojanům a Achivům² bojovali mezi sebou jako gladiátoři. Venuše byla zraněna lidskou střelou, poněvadž chtěla vyrvat Diomedovi téměř již ubitého svého syna Aeneu. Mars strávil téměř 30 měsíců v poutech. Jupiter, aby nezakusil totéž násilí od nebešťanů, musil být osvobozen jakousi obludou; jednou pláče nad pádem Sarpedona³, jednou vzplane vášní ke své sestře a přitom vzpomíná na dříve ne tak milované přítelkyně. Který básník jménem svého vladaře nehanobil bohy? Jeden opěvuje Apollona⁴ pasoucího stáda králi Admetovi⁵. U druhého Neptun⁶ staví domy pro Laomedonta⁷, Lyrik Pindaros⁸ opěvá Aeskulapovu⁹ lakotu, který za to, že prý špatně léčil, byl zasažen bleskem. Špatný Jupiter, když sesílá blesky, když nejedná vůči svému potomstvu jako otec, když závidí umělci. Velmi důvěřivým nesměla být vyhrazena pravda ani že je to lež. Ani tragédi ani komici nešetří svého umění, aby mohli vynést na světlo trápení či hříchy domu některého boha. Pomlčím o filozofech. Spokojím se se Sokratem. Aby urazil bohy, přísahal při dubu, kozlu a psovi. Sokrates byl odsouzen proto, že bořil bohy. Zřejmě tehdy, to je vždy, lidé nenávidí

pravdu. Athéňané litovali svého soudního výroku, že odsoudili Sokrata. Později z lítosti umístili Sokratův zlatý obraz v chrámu na znamení, že Sokratovo odsouzení je zrušeno. I Diogenes, nevím jak, se vysmíval Herkulovi a římský cynik Varro¹⁰ mluví o 300 bezhlavých Jupiterech.

XV.

Divadla, hry i chrámy znevažující úctu k bohům

I jiné rozpustilosti se k vašemu potěšení děly na úkor bohů. Pohleďte, jak se lentulové a hostiliové¹ půvabně pohybují. Smějete se vtipům a veršům herců či se vysmíváte bohům? Smějete se záletníkovi Anubiovi², mužatce Luně³, bičované Dianě⁴ předčítané závěti mrtvého Jupitera, třem hladovým Herkulům. Ale i spisy herců odhalují všechnu tu ubohost. Sol⁵ truchlí nad synem svrženým s nebe, a vy z toho máte radost. Kybéle⁶ vzdychá nad pastýřem, který jí pohrdl, a vy se ani nezačervenáte. Trpíte, aby byly zpívány písně o Jupiterovi, aby pastýř soudil Venuši⁷, Junonu, Minervu. Vašeho boha představuje hrozně ošklivá hlava. Hříšné tělo oblečené do ženských šatů představuje jakousi Minervu či Herkula. Není tím urážen majestát vašich bohů a není tím, když tomu tleskáte, zneuctíváno jejich božství?

Zřejmě se chováte zbožněji v cirku, kde nad lidskou krví, nad stopami po krvi skáčou vaši bohové dokazující provinění provinilců, až na to, že sami provinilci se podobají vašim bohům. Vidíme vykleštěného Atise⁸, boha z Pessinuntu, který, když jako živý zahořel láskou k bohyni Kybele, vzal na sebe podobu Herkula. Smějeme se ukrutnostem předváděným za pravého poledne v divadlech. Mercurius zkouší žhavým železem, zda jsou skutečně mrtví⁹. Vidíme, jak Jupiterův bratr odpočítává kladivem mrtvá těla gladiátorů. Kdo to může všechno vypočítat? Jestliže projevují neúctu k bohům, jsou-li proti majestátu bohů, měli by být souzeni za to, že pohrdají jak těmi, kteří jsou toho původci, tak těmi, kterým to činí.

Ale budiž! Jsou to hry. Mohl bych mluvit o ostatním, co si všichni velmi málo uvědomují: Že se ve chrámech páchají cizoložstva, mezi oltáři kvete kuplířství; že v příbytcích chrámových strážců a kněží ozdobených ozdobnými stuhami v kněžských čepicích a purpurových rouších a vonících kadidlem se páchají prostopášnosti. Nevím, zda si vaši bohové stěžují více na vás nebo na křesťany. Vždycky chytíte ty, kdo zneuctí vaše bohy. Křesťané ani ve dne nevcházejí do vašich chrámů. A kdyby se v nich klaněli bohům, snad by je i vyloupili.

Co tedy uctívají křesťané, když něco takového neuctívají? Právě již z toho možno poznat, že jsou ctiteli pravdy a ne lháři a že se již více nevydávají na bludnou cestu, s kterou skoncovali, když

to vše poznali. Snažte se poznat povahu našeho tajemství, ale napřed se zbavte nesprávného názoru.

XVI.

Odmítá pomluvu, že křesťané uctívají osla a hájí uctívání kříže

Někteří si myslí, že náš Bůh má oslí hlavu. Tuto domněnku uvedl Cornelius Tacitus¹. Ten ve 4. knize své Historie o židovské válce vyšel z původu židovského kmene a snažil se vysvětlit původ, jméno i náboženství tohoto národa. Židé podle něho prý se vypravili z Egypta a bez domova v bezvodných pouštích trpěli žízní. Mysleli si, že pasoucí se divocí osli jim ukázali pramen vody. Z vděčnosti prý posvětili si hlavu zvířete podobného oslu. Domnívám se, že Tacitus předpokládal, že i my blízcí židovskému náboženství jsme se zasvětili této soše. Avšak týž Cornelius Tacitus, velký vypravěč nepravdivých historek v téže Historii uvádí, že Gneius Pompeius, Když dobyl Jeruzaléma², a vešel do chrámu proto, aby, si prohlédl tajemství, židovského náboženství nenašel tam žádnou sochu. Jestliže by bylo uctíváno něco, co by představovala nějaká socha, nenalezlo by se to nikde jinde než ve svatyni. Navíc Židé se varovali toho, aby návštěvníci v tom neviděli nějakou pohanskou úctu. Přístup byl dovolen pouze kněžím, ostatním bylo zakázáno podívat se za chrámovou oponu. Vy nepopřete, že uctíváte dobytek a koně i s jejich Eponou³. Asi nám vytýkáte, že mezi těmi, kdo uctívají dobytek a zvířata, jsme pohaněči oslů.

Kdo si však myslí, že jsme vyznavači kříže, s tím souhlasíme. Když někdo uctívá dřevo, uctívá to, co vidí. Vidí podobu boha zhotoveného z tohoto dřeva. Čím se liší attická Pallas od dřeva, z něhož je i kříž? čím se liší pharská Ceres, která stojí na náměstí, zhotovená z hrubého a špatného dřeva? Každé dřevo, které vsazeno do země vyčnívá do výšky, je částí kříže. My bohužel uctíváme jen a jen Boha. Řekli jsme, že vaši bohové jsou z téhož dřeva jako je kříž. Vy uctíváte Viktorii, bohyni vítězství. Vítězné trofeje, na nichž jsou zavěšeny zbraně odňaté nepříteli, mají podobu křížů. Římské náboženství má v úctě všechny vojenské odznaky. Na ně se přísahá, jim se dává přednost přede všemi bohy. Všechny obrazy na těchto odznacích jsou zavěšeny v podobě kříže. Plátna korouhvi a kantenberské⁴ stuhy jsou zavěšeny jako na kříži. Chválím vaši důkladnost. Nechtěli jste uctít holé kříže.

Jiní říkají že náš Bůh je lidštější a pravděpodobně že je sluncem. Bohužel tím bychom byli připočítáváni k Peršanům. I když se neklaníme slunci namalovanému na plátně, nosíme jeho obraz jako ozdobu. Vážím si konečně toho že je vám známo, že se modlíme směrem k východu. Ostatně i vy, když se klaníte

nebesům, modlíte se směrem k východu slunce. Rovněž když radostně oslavujeme den slunce, je to z daleko hlubšího důvodu, než že bychom uctívali slunce. Dále jsme daleko od těch, kteří Saturnův den⁵ slaví zahálkou a jídlem, ač neznají židovský zvyk.

Ve velmi blízkém městě (Karthagu) se již objevila nová zpráva o našem Bohu. Jakýsi nepřátelsky zaujatý najatý člověk prý, aby oklamal zvěř, namaloval obraz s tímto nápisem: "Onocoetes, hýkající osel je bůh křesťanů". Měl oslí uši, okované zadní nohy, nesl knihu a byl oblečen do tógy. Smějeme se jak jménu tak té podobě. Museli se mu klanět, poněvadž se klaněli bohům se psí a lví hlavou s rohy kozla a berana, od hřbetu s kozlím tělem, nohama jako had a se zadkem jako ryba. To postačí. Schválně jsme neopomenuli připomenout něco z této pověsti. A to všechno jsme uvedli, abychom ospravedlnili svou víru.

XVII.

Všeobecné smýšlení lidí dokazuje, že je jeden Bůh

Co uctíváme, je jeden Bůh. Ten slovem učinil celý tento hmotný i duchovní nádherný svět. Vše rozumně uspořádal, svou mocí z ničeho jej stvořil jako ozdobu svého majestátu. Proto Řekové nazvali svět kosmem - nádherně uspořádaným světem. Ten Bůh je neviditelný, i když lze jej vidět. Je nepostižitelný, i když jej můžeme milostí postihnout. Je nezměrný, i když lidskými smysly se dá ohodnotit. Proto je pravý a takový Bůh. Ostatně, co možno vidět, smysly poznávají, to všechno je velmi málo. Nekonečnost může poznat zase jen nekonečnost. To znamená: Boha zatím nelze plně poznat. Jeho velikost jej činí známým i neznámým. Proto je velkým proviněním, kdo nechtějí poznat toho, kterého nemohou poznat.

Chcete, abychom vám dokázali z tolika a takových projevů činnosti, co nás činí lidmi a co nás činí, abychom byli lidmi? Chcete svědectví samotné duše? I když je uvězněna v těle, i když je klamána špatnými naukami, i když je ubíjena vášněmi a smyslností, i když je donucena sloužit falešným bohům, jakmile se vzpomene jako z nějaké opilosti, ze spánku či nějakého neduhu a nemoci, volá Boha, a to jen tímto jedním jménem, poněvadž On je skutečně jeden: "Velký Bože, Dobrý Bože, Jak dá Bůh". Tak volají všichni. Člověk se jej dovolává jako soudce: "Bůh to vidí", "Bohu to doporučím", "Bůh necht' mi odplatí". Jaké to svědectví duše, která je svou povahou křesťanská! A konečně když to duše vyslovuje, nehledí ke Kapitolu, ale k nebi. Ví totiž, že tam je sídlo živého Boha, že od Něho je a od Něho, přichází.

XVIII.

Boha velmi dobře poznáváme z židovských prorockých knih a přeložených do řečtiny 72 učenci

Abychom lépe poznali Boha, co stanovil, co od nás chtěl, a chtěl-li by někdo jej hledat, hledaného nalézt, nalezenému uvěřit a když mu uvěřil sloužit mu, dal ku pomoci knihy (Starého Zákona). Hned na začátku poslal totiž spravedlivé a bezúhonné muže plné Božího Ducha, kteří byli hodni jej poznat a na něj ukázat. Ti měli ohlašovat, že je jen jeden Bůh, který vše stvořil, který stvořil ze země člověka. Že je tím pravým Prometheem¹, který určil světu dobu trvání i zániku. Známkou jeho soudcovského majestátu je i déšť i oheň, jimž vymezil svou činnost, že určil odměnu těm, kteří jej nepoznali, opustili nebo poslouchali. Až skončí tento svět, kdy bude soudit, svým ctitelům odplatí věčným životem, bezbožným stále trvajícím ohněm a až všechny od začátku světa vzkřísí, přetvoří je a rozdílně odmění. My se tomu někdy smějeme. Vyšli jsme z vás. Křesťany se lidé stávají, nikoli rodí. Ti, které jsme nazvali hlasateli, to jsou proroci s úkolem něco předem ohlašovat. Jejich hlas i ctnosti, které přiváděly k víře v Boha, nezanikly, ale jsou zaznamenávány v písemném pokladu. Ptolemaios², kterého nazývají Filadelfský, velmi vzdělaný král a znalec literatury žáril, myslím, na milovníka knih Pisistrata³. Na popud velmi znalého historie Demetria Falerského, jemuž svěřil prefekturu, požádal také Židy o knihy. Ti je měli napsané jenom ve svém původním jazyku. Z těchto knih k nim, totiž k tamějšímu Božímu lidu nazvanému tak kvůli jejich předkům, stále promlouvali proroci. Dřívější Hebreové jsou nyní Židé. Tedy ty knihy byly psány hebrejsky.

Aby však Ptolemaios věděl, co je v nich napsáno, dovolili mu Židé, aby mu 72 překladatelů Písmo přeložilo. Filozof Menedemus, který dozíral na překlad, se podivil shodě překladu. To vám potvrdil i Aristaeus. Přeložené spisy jsou uloženy v Serapeiu ptolemaiovské knihovny spolu s knihami hebrejskými. Ale i Židé je veřejně předčítají. Všem je dovolen přístup, aniž by musili za to zaplatit poplatek. Kdo přijde, najde Boha. Kdo se bude snažit poznat Boha, bude nucen i věřit.

XIX.

Starobylost Písma má právo na úctu

Velmi velké stáří knih (Písma sv.) má především právo na úctu. I u vašeho náboženství dosvědčujete víru její starobylostí. Všechno, všechny vaše stavby, váš původ, zřízení, vaše staré spisy, lidské kmeny význačná města, tajemné pověsti uchované v paměti, konečně i literární díla, která o tom svědčí a uchovávají to - a tu myslím, že toho uvádíme málo - i samé, pravím, vaše bohy, chrámy, věštírny a svatyně, to všechno překonávají knihy proroka, v nichž je uložen poklad celého židovského tajemství a proto již i našeho. Slyšíte-li zatím o nějakém Mojžíšovi, ten je stejně starý¹ jako argejský Inachos. Téměř o 400 let bez sedmi let byl starší než velmi starý Danaos. Předěšel asi o 1000 let Priamovu porážku. Mohl bych říci, že je o více než 500 let starší než Homér. Považují vaši moudří zákonodárci a historikové i ostatní proroky, i když jsou mladší než Mojžíš, za méně důležité, než jsou ti předtím uvedení? Čím by se to dalo dokázat, není nesnadné ani obtížné vám vykládat ale trvalo by to dlouho. Daly by se spočítat zpřístupněné místnosti s knihami velmi starých národů, Egyptanů, Chaldeů, Feničanů. Bylo by možné dovolávat se lidí, od nichž to víme, jako Manethona z Egypta² Chaldejce Berosa, tyrského krále Hieroma Phoenixe³ a dalších jako je Mendesius Ptolemaeus⁴, efezský Menander⁵, falerský Demetrios⁶, král Juba⁷, Apion⁸, Thallus⁹ i ti, které chválí či kritizuje znalec židovských starožitností Žid Jesephus. Bylo by možno uvést knihy, které si tehdy Řekové vedli o daních a pozemcích i o tehdejších událostech i množství análů. Bylo by nutno vydat se do světa historie a literatury. Uvedli jsme jen část toho, co by to mohla dokázat. Je dobře přestat, abychom ve chvatu neřekli málo a dlouhým vypočítáváním zase příliš neodbočili.

XX.

Božský původ Písma dokazují splněná proroctví

Místo dlouhého povídání uvádíme závažnější důvod: Majestát Písem. Jestliže pochybujete o starobylosti, dokážeme ne jejich starobylost, ale jejich božský původ. Není třeba dlouho hledat poučení nebo je hledat jinde. Před námi je, co nás může poučit: svět, doba a výsledek toho, co Písma předpovídala. Cokoli se děje, bylo již předem oznámeno. Cokoli vidíme, že se děje, o tom jsme již slyšeli: Že země pohlcuje města, že moře zaplavují ostrovy, že jsou války na zemi i v duši, že jedno království ničí druhé; že hlad, mor, pohromy a různé podoby smrti budou ničit lidi; že ponížení se povýšením změní a vznešení že se změní pokorou; že mizí spravedlnost a rozrůstá se špatnost, že ochabuje starost o dobré, že povinnosti scházejí s cesty, že příroda je zneklidňována nadpřirozenými úkazy a znameními. To všechno je předem napsáno. Když trpíme, můžeme se o tom

v Písmech dočíst. Když se snažíme to vysvětlit, je to již v nich. Myslím, že dobrým svědectvím o jejich božském původu je pravdivost proroctví. Proto my pevně věříme v to, co se stane, poněvadž ty knihy předpovídaly to, co se denně děje. Tytéž hlasy to mluví, tytéž knihy to popisují, týž Duch jim dává popud. Při předpovědi budoucnosti užívají jeden čas. Lidé ku příkladu, když se něco děje, rozlišují přítomnost od budoucnosti a minulost od přítomnosti. Čím se tedy proviňujeme, prosím vás, když věříme, že se něco stane, když věříme v to, co se stane v budoucnosti, když jsme poznali správnost předpovědí z toho, co se nyní děje, i z toho, co se již stalo?

XXI.

O Kristově přirozenosti a životě

Uvedli jsme, že tato sekta¹ se opírá o velmi stará židovská ustanovení. Skoro všichni vědí, že vznikla v době Tiberiově, a my to také přiznáváme. Snad jako sektu možno ji posuzovat podle toho, že jakoby ve stínu velmi významného a jistě dovoleného náboženství ukrývá v sobě něco, co je jí vlastní. Kromě stáří. Mezi pokrmy nečiníme rozdíl, neslavíme židovské svátky, nedáváme se obřezat, ani nemáme nic společného se židovským jménem, což by se slušelo, když ctíme téhož Boha jako Židé. Lidé znají Krista jako nějakého člověka, kterého Židé odsoudili. Tudíž by se mohl někdo domnívat, že uctíváme člověka. My se opravdu nestydíme za Krista. Věřící jsou rádi, že se mohou nazývat jeho jménem a s radostí přijímají i tresty. Nesmýšlíme o něm jinak než jako o Bohu. Je tedy nutné říci něco o Kristu jako o Bohu.

Celkem vzato Židé pro obzvláštní spravedlnost a víru svých předků požívali u Boha obzvláštní milosti. Proto se rozmohl jejich národ ve vznešené království. Rádi poslouchali Boží slova, která je poučovala o odměňujícím Bohu a napomínala před jeho urážením. Že se odklonili od víry svých předků k světskému způsobu života, i když si to nepřiznávali, to ukázal dnešní jejich zánik. Rozptýleni jako tuláci bez nebe a země bloudili světem nemajíce krále ani Boha za krále. Stali se cizinci ve své vlasti. Když jim to svaté hlavy předpovídaly, současně k tomu dodávaly, že v posledních dnech světa si Bůh připraví z každého kmene, národa a místa věřící, na něž přenese daleko větší milost za to, že žili podle Božích zásad.

Přišel tedy Kristus, Boží Syn, aby znovu nastolil milost a lidi osvětlil. Byl předpověděn. Tedy Boží Syn, učitel, záruka, světlo a vůdce lidského pokolení byl milostí Boha oznámen. Nezrodil se tak, že by se musil stydět za jméno syn, ani se nezrodil z otcova semene. Nezískal za otce Boha z krvesmilstva se sestrou či dcerou nebo manželkou jiného muže². Jeho otcem nebyl bůh

pokrytý šupinami či s rohy nebo peřím, ani nesestoupil ve zlatém dešti jako k danaovným. Toto jsou lidské vlastnosti vašeho Jupitera. Boží Syn nemá za matku žádnou konkubínu, ani se neoženil. Napřed jsem uvedl lidskou přirozenost, aby bylo možno z toho pochopit, jaké to bylo narození.

Již jsme řekli, že Bůh stvořil celý tento svět slovem, rozumem a mocí. I vaši moudří filozofové vědí, že "logos - rozumem obdařené slovo", jak se zdá, naznačuje tvůrce celého světa. Zeno³ tak označuje tvůrce, který svým rozhodnutím všechno stvořil; nazývá jej osudem, bohem, duchem Jupiterovým i tím, koho potřebují všechny věci. Kleanthes⁴ považoval logos - slovo za ducha, o kterém tvrdí, že proniká celý svět. Uvedli jsme, že Bůh všechno

Stvořil slovem, rozumem a mocí. Říkáme, že je duchem, který má vlastní podstatu. Vyslovuje slovo, řídí rozumem a jedná mocí. Toto Slovo vyšlé z Boha jsme poznali. Vyslovením se zrodilo a proto je Božím Synem i Bohem v jedné podstatě. I Bůh je duch. I když paprsek vyzařuje ze slunce, je částí celku, slunce. Ale i slunce bude v paprsku, poněvadž paprsek je součástí slunce, neodděluje se od podstaty slunce, je jen prodloužením slunce. Proto Duch z Ducha, Bůh z Boha a Světlo ze Světla. Mateřská podstata (materia matrix) zůstává neporušená a nedotknutá, i když by měla mnoho vlastností. Tudíž co z Boha vyšlo, je Bůh i Boží Syn a oba jsou jeden Bůh. Tudíž z Ducha Duch a z Boha Bůh, co do počtu, co do stupně, ne však postavením druhý. Neodchází od mateřské podstaty, ale vychází.

Tedy tento Boží paprsek, jak vždy v minulosti bylo ohlašováno, vešel do jakési panny a v jejím lůně přeměněn v tělo rodí se jako člověk sjednocen při tom s Bohem. Tělo zbudované Duchem je živeno, dospívá, hovoří, učí, jedná a je Kristem. Zatím přijměte toto vysvětlení. Je podobné vašim zvěstím. Ukázali jsme, jak možno dokázat Krista i ty, kteří pověstmi tohoto druhu posloužili k rozbití pravdy. I Židé, ti, ke kterým totiž mluvili proroci, věděli, že Kristus přijde. I nyní očekávají jeho příchod - o tom není sporu mezi námi a jimi. Jen nevěří, že již přišel. Jsou označeny dva příchody. První příchod, když přišel v poníženosti lidské přirozenosti. Při druhém příchodu na konci světa bude vynikat vznešeností svého božství. Očekávají ten první příchod, aniž pochopili ten jeho druhý příchod. Nepochopili ten jeho první příchod. Kdyby pochopili, uvěřili by. A kdyby uvěřili, dosáhli by spásy, která by byla odměnou za jejich provinění. Čtou, že je tak napsáno, ale nechtějí pochopit, ucpávají si uši a zavírají oči.

Tedy toho člověka soudili toliko podle jeho pokory, a z toho plyne, že si více cenili moci mágů. On však tím, že slovem vyháněl z lidí demony, slepým vracel zrak, malomocné očisťoval, ochrnlé napřimoval, mrtvé slovem křísil k životu; že mu přírodní živly sloužily, že tišil bouře, chodil po mořských vlnách, to vše ukazuje, že je Slovem Boha, že je Slovo, které

bylo na počátku, prvorozené, obdařené rozumem a mocí, mající Ducha toho, který slovem mohl vše učinit a také učinil. Jeho učení židovští učitelé a představení nemohli odolat a byli tak popuzeni - zvláště když velké množství lidu se k němu obracelo - že nakonec jej vydali Pontiu Pilátovi spravujícímu tehdy římskou část Syrie a vynutili si násilím jej ukřižovat. On předpověděl, že tak učiní. Nebylo dost na tom, že to již dávno předpovídali proroci. A přece při ukřižování ukázal mnohá znamení. Bylo to ve chvíli, když se slovem "Dokonáno je" vypustil duši ještě dříve, než přišel dobíječ mrtvol. V okamžiku, kdy slunce vystoupilo do středu klenby, vzdálil se den. Lidí, kteří nevěděli, že to bylo o Kristu předpověděno, považovali to za zatmění slunce. I takovou událost jako tajemný zjev máte zanesenou ve svých knihách. Tehdy Židé tělo snesené s kříže a uložené do hrobu dali hlídat velmi pečlivě vojenskou stráží, aby poněvadž předpověděl, že třetího dne vstane z mrtvých - učedníci neukradli učedníci, nic krom svlečených šatů pohřbeného se v hrobě nenašlo. Nicméně přece židovští předáci, kteří měli zájem na tom jednak rozhlásit zločinné jednání Krista, jednak poplatný domácí lid odvrátit od víry v Krista, rozhlásili, že jej učedníci ukradli. Nezejvil se bezbožným, aby je přesvědčil, že se mýlili. Jejich víra neměla být tak lehce odměněna. Pobýval však 40 dní s některými učedníky v Galileji, v judské krajině a učil je, co mají učit. Když pak je ustanovil kázat po celém světě, zahalen do mraku byl znovu vzat do nebe. To je mnohem pravdivější, než co u vás tvrdí Proculové o Romulech.

Toto všechno Pilát - sám již ve svém svědomí křesťan - oznámil o Kristu tehdejšímu císaři Tiberiovi. I císaři by uvěřili v Krista, kdyby buď nebyli císaři nutnými pro tu dobu nebo kdyby mohli být křesťanskými císaři. Učedníci rozptýleni po celém světě z příkazu Božského učitele uposlechli. Mnoho vytrpěli od nevráživých Židů. Dokonce za víru v pravdu rádi v Římě naposled za Neronovy zběsilosti prolili křesťanskou krev⁵.

Ukážeme vám spolehlivé svědky Krista, které máte i vy v účtě. Mohl bych jich uvést mnoho, abyste věřili křesťanům, kvůli kterým nevěříte křesťanům. Zatím toto o nás. Uvedli jsme původ sekty i její jméno spolu s původcem.

Nikdo ať je již netupí a nikdo ať si nemyslí, že je každému dovoleno zapírat svou víru. Kdo totiž říká, že ctí něco jiného než co ctí, zapírá tím, co ctí, a účtu i poctu přenáší na jiného a tím také nectí, co zapřel. Říkáme a veřejně to říkáme a vám, kteří nás krvavě mučíte, prohlašujeme: Uctíváme Boha skrze Krista. Uznávejte Krista jako člověka, skrze něhož a v němž chce Bůh být poznáván a uctíván. Odpovím Židům: I oni se naučili ctít Hospodina skrze člověka Mojžíše. Odpovím Helénům : Orfeus⁶ přinesl mysterie lidem v Pierii, Museus⁷ Athéňanům, Melampus⁸ Argům, Trophonius⁹ lidem v Boiotii. Vám, vládci nad národy, připomenu člověka - Numu Pompilia¹⁰ - který Římanům zavedl velmi obtížní pověry. Budiž dovolenfl i

Kristu přičítat božství, které je mu vlastní. Ne takové, kterým se jako Numa Pompilius zavedením množství božstev snažil dosud surové a divoké lidi přivést k mírnosti, ale takové, kterým vzdělané a městským životem oklamané přivedl k poznání pravdy. Ptejte se tedy, zda je toto Kristovo božství pravé. Jestliže ano, když někdo pozná pravdu se obrátí k dobrému, plyne z toho, že se zřekne falešného božství, které skrývají se za jmény a obrazy se snaží dokazovat víru v božství znameními a zázraky.

XXII.

Démoni

Říkáme, že existují jakési duchovní bytosti. Neříkáme nic nového. Démony znají filozofové. Sám Sokrates čekal na rozhodnutí démona. Proč ne, když od dětství byl při něm démon, ovšem ten, který odrazoval od dobrého. Znají je básníci a prostý lid při proklínání jejich jméno často užívá. Znají satana, knížete zla. Proto duše svou přirozeností jej proklíná. Plato¹ nepopřel, že existují andělé. O démonech i andělech svědčí i mágové. A z andělů svou vlastní vinou zkažených povstal ještě zkaženější rod démonů. Ze svatých Písem víme, že je Bůh potrestal i s jejich původci i s jejich knížetem, o kterém jsme mluvili.

Nyní o činnosti démonů. Jejich snahou je zničit člověka. Zloba těchto duchů od samého začátku směřovala k záhubě člověka. Přivolávají tělu nemoci a jiné těžké případy, duši pak mimořádně těžké duševní stavy. Sama prostá lidská slabost jim napomáhá, aby se mohli dostat k tělu i duši. Těmto duchovním mocnostem je mnoho dovoleno. Neviditelně a nepoznatelně se ukazují

spíše ve svém účinku než v činu samém. Je to jako s ovocem nebo jinými plody. Lehký vánek zatřese květem, v zárodku jej zničí, při dozrávání zraní a když se vánek rozroste ve vichřici, pokouší se svým smrtelným dechem otrávit. Tedy stejně tajemné působení démonů a špatných andělů svádí člověka ke vzteku, odporné nepřičetnosti, k divokým vášním i s tím souvisejícími prohřešky. Tento velmi schopný démon podchyceným a oklamáným lidským duším pak doporučuje bohy, aby pak zapáchající pastvou připravil oběti modlám a obrazům. Není to pro ně dobře připravená pastva, kterou se snaží kejkliřstvím odvést člověka od přemýšlení o pravém božství? Vysvětlím, jak to dělají.

Každý duch - tedy i andělé i démoni - je jako pták. V okamžiku jsou všude. Celý svět je pro ně jedním místem. Proto také o tom, co se někde děje, snadno vědí a oznamují to. Lidé věří, že je to božstvo, protože neznají jejich přirozenost. Jsou zřejmě

původci někdy něčeho špatného, nikdy však dobrého. Poznali, co stanovil Bůh. Co tehdy proroci hlásali, nyní si přisvojují. Proto někdy věští. Snaží se podobat se Bohu a tím si přisvojují božství. Ve věštírnách obratně dvojsmyslně vypovídají. Znají to Kroisové, znají to Pyrrhové. Ostatně i Pythius věstil tím způsobem, že uvařil želvu s ovčím masem uvedenému Kroisovi - a v okamžiku prý byli v Lydii. Démoni obývají vzduch a ze sousedství hvězd a ze styku s mraky poznávají, co nebe připravuje. Pociťují i déšť, který slibují. Zřejmě to asi činí z lásky k lidem a jejich zdraví. Za první škodí, za druhé předpisují nové škodlivé zázračné léky, po kterých přestávají škodit, a lidé jim věří, že uzdravili. Co bych měl ještě říci o ostatních vlastnostech a silách, kterými klamou duše? O zjevení Castorů², o vodě nesené v sítu, o lodi tažené na provázku, o vousu zrudlém dotykem ruky? Co všechno dělají, aby lidé věřili, že kameny jsou božstva a nehledali pravého Boha!

XXIII.

Pohanští bohové jsou rovněž demony

Jestliže i mágové činí zázraky, jestliže vyvolávají duše zemřelých, jestliže věští z vnitřností zabitých dětí, jestliže předstírají velké zázraky dryáčnickými kouzly, jestliže vykládají sny, vždy jim pomáhají špatní andělé a démoni. I kozy a stolky mohou takto věstit. Tím spíše tito démoni ze svého postavení by se snažili učinit, co přenechávají jiným. Dále: Jestliže i andělé i démoni dělají, co by měl dělat váš bůh, kde je potom jeho tak vznešené božství, o kterém tvrdíte, že je obdařeno veškerou vyšší mocí? Nebylo by tedy důstojnější předpokládat, že i démoni jsou těmi bohy, když jedí totéž, o čem věří, že je to činí bohy, než že bohové jsou rovni andělům a démonům? Podle mého názoru rozdíl je v místech. Které ctíte ve chrámech, ty považujete za bohy, ty které cítíte jinde, bohy nenazýváte. Pro vás je jiným šilencem, kdo přelétne posvátné věže, a jiným, kdo přeskočí venkovské střechy. Jiná síla podle vás působí v tom, kdo si urízne pohlavní úd či ruku¹, jiná v tom, kdo si prořízne hrdlo. Stejný konec šíleného počínání, ale jen jeden, který k tomu podněcuje.

Ale to jsou jenom slova. Dokážeme vám, že obě jména - bohové i démoni - mají stejné vlastnosti. Nechť vypovídá ten, kdo se ocitl u vašeho soudu a o kterém je známo, že byl posedlý démonem. Když křesťan přikáže onomu duchu mluvit bude ten duch přiznávat, že je skutečným démonem i falešným bohem. Nechť je předveden někdo z těch, kteří si myslí, že v nich působí bůh, když dýchají oltářní vůni, když uzdravují krkáním, když věští. Nebeská panna² slibuje déšť. Aeskulapius jednoho dne uzdravil svými léky umírajícího Sacordia, Tenacia a

Asklepioda³. Kdyby nevyznali, že jsou démony, neodvážili by se proti křesťanu vyslovit: Prolijte krev toho opovážlivého křesťana!

Je lepšího a věrohodnějšího důkazu? Prostá pravda má dost síly odolat podezřívání. Říkáte, že kouzla a jiné podobné podvody se dějí jen tehdy, jestliže vaše oči a uši vám to dovolí. Co však můžete namítat proti holé pravdě? Jestliže na druhé straně jsou opravdu bohy, proč se vydávají za démony? Nebo proč vás poslouchají? Tedy již vaše božstvo je křesťanům podezřelé, protože nelze považovat za božstvo, které poslouchá člověka, svého nepřítele a jedná tak, že mu to neslouží ke cti. Jestliže jsou naopak démony či (špatnými) anděly, proč někdy odpovídají, že jednají místo bohů? Kdyby se ti, kteří se považují za bohy, nechtěli považovat za démony, nechtěli by se zbavit svého majestátu. Rovněž tak ti, které přímo znáte jako démony, neodvážili by se, kdyby ovšem nějakí bozi byli, jednat místo bohů, jejichž jména užívají. Báli by se zneužít majestátu vyšších mocností. Těch, kteří stojí výše než oni. Avšak není to žádné božstvo, za které je považujete. Kdyby bylo, nevydávali by se za démony, ani bohové by je nepopírali. Když tedy jedna i druhá strana přiznává, že nejsou bohy, uznejte, že existuje jen jeden druh, to je, že jsou to démoni.

Ptejte se bohů, které za takové považujete, a poznáte, že jsou to démoni. Naše jednání nejen ukazuje, že vaši bohové nejsou žádní bohové ani něčím podobným, ale také sami z toho poznáváte, kdo je pravý Bůh. Zda onen či ten druhý, kterého my křesťané vyznáváme, a zda se má v něho věřit a jej uctívat, jak je tomu u víry a učení křesťanů. Necht' současně řeknou: A kdo je ten Kristus? A je ta pověst o něm pravdivá? Je to obyčejný člověk, je to mág, vzali jej po smrti učedníci z hrobu; co je na tom pravdy, že byl v podsvětí; není spíše v nebi; přijde odtud na konci světa, až padne hrůza na svět a všichni krom křesťanů budou bédovat, jako Boží moc, Boží Slovo, moudrost, rozum a Boží Syn? Necht' se spolu s vámi smějí tomu, čemu se vy smějete. Ať popírají, že Kristus vzkřísí každou duši a bude ji soudit spolu s tělem. Necht' to řeknou před tímto soudním tribunálem na němž podle Platona a básníků budou dejme tomu souzeni Minos⁴ a Rhadamanthos⁵. Necht' popírají znamení své hanby i že budou odsouzeni. Ať popírají, že jsou nečistými duchy. Z jejich jídel, krve, dýmu a pachu spalovaných zvířat a velmi odporných řečí provázejících jejich věštby se to musí poznat. Necht' odmítnou, že budou pro svou špatnost odsouzeni při soudném dni se všemi svými ctiteli za své jednání.

Naše nadřaděnost i moc nad nimi pramení z Kristova jména i z vědomí toho, co pro sebe očekávají od Boha a Krista soudce. Křesťané uctívají Krista v Bohu a Boha v Kristu a podřizují se služebníkům Boha a Krista. A tak když démoni přijdou s námi ve styk a zamyslí se nad oním ohněm, na náš příkaz neradi a s bolestí odcházejí (z těl) a stydí se před námi. Věřte jim, když mluví o sobě pravdu, i když si myslíte, že nemluví pravdu.

Nikdo nelže, aby se tím zahanbil, ano, spíše aby si pomohl. Věrohodnost je jasnější, když se přiznávají ve svůj nepospěch, než když zapírají ve svůj prospěch. Tato svědectví vašich bohů působí, že se lidé stávají křesťany. Tím že věříme jejich výpovědím, skrze Krista věříme i v Boha. Oni zapalují víru v naše Písma, oni posilují důvěru v naši naději. Vy je uctíváte, jak vím, i krví křesťanů. Nechtěli by vás tak užitečné a ochotné ztratit či od vás až se někdy stanete křesťany, aby nemusili utíkat, kdyby jim bylo z moci křesťana chtějícího vám dokázat pravdu dovoleno lhát.

XXIV.

Římané poskytují každému národu náboženskou svobodu

Každé toto jejich vyznání, jímž popírají, že jsou bohy, a jímž potvrzují, že není jiného Boha mimo jednoho, jemuž jsme oddáni, postačí k odstranění výtky, že se proviňujeme urážkou zvláště římského náboženství. Jestliže totiž neexistují bohové, neexistuje ani víra v ně. A poněvadž neexistují - a to je jistota - jistě také neurážíme náboženství. Naopak výtka bude platit vám, kteří uctíváte lež. Nejenže nedbáte o pravou víru v pravého Boha, ale naopak tím, že bojujete proti němu, dopouštíte se skutečného provinění vůči pravé zbožnosti. Nyní abyste se ujistili, že oni jsou bohy, zdaž nepřiznáváte, že je podle všeobecného mínění někdo vznešenější a mocnější jakoby vládce světa v celém svém majestátu? Mnozí definují božství tak, že má jednu nejvyšší moc a povinnosti přiděluje jiným. Plato líčí velkého Jupitera, jak je provázen bohy a démony. A tak by se mělo mít zato, že existují ti, kteří se o něco starají, ti s větší mocí a ti jako nejvyšší velitelé. Dopouští se zločinu, kdo při své soudní při se dovolává císaře, ne císaře jako boha, a při tom přiznává, že někdo jiný místo císaře jej může vyslyšet? Nedopouští se zločinu, kdo úctu patřící císaři přenáší na druhého?

Ať tedy jeden uctívá Boha, druhý Jupitera. Ať jeden spíná ruce k nebi, druhý k oltáři Víry¹. Ať jeden, dejme tomu, počítá při modlitbě mraky a druhý stropy chrámů, jeden ať zaslíbuj svou duši Bohu a druhý kozlu. Hled'te, aby to nevedlo k nařčení, že jste proti náboženské svobodě, když zakazujete zvolit si sám, které božství chci ctít. Není mi dovoleno ctít, koho chci, ale jsem nucen ctít, co nechci. Nikdo nechce být ctěn od někoho, kdo tu úctu odpírá. Ani člověk ne.

Egypt'anům je povoleno obětovat ptákům a zvířatům i odsoudit k smrti, kdo by zabil nějakého takového boha. Každá provincie, každé město má svého boha. Syrie má svou Atagatis, Arabie Dusarea, Noricum² Belena, Afrika Caelesta, Mauretanie své bezmocné krále. Jak se domnívám, uvedl jsem římské

provincie. Jejich bohy nejsou římscí bohové a v Římě nejsou uctíváni více než ti, kteří jsou v Itálii považováni za místní bohy jako ku příkladu casinienský Deluentinus, narniinský Visidianus, asculanská Ancharia, volsinienská Nortia, ocriculanská Valentia, sutrinská Hostia, faliská z úcty k svému otci zvaná Curis, která přijala jméno Juno. Pouze našemu náboženství se brání. Urážíme Římany a nejsme pokládáni za Římany, protože nectíme boha Římanů. Dobře že existuje Bůh všech, jemuž ať chceme či nechceme všichni patříme. Avšak vy máte právo ctít cokoli krom pravého Boha, jako by tento, jemuž všichni patříme, nebyl více než všichni.

XXV.

Bohové nejsou příčinou římských úspěchů

Myslím si, že jsem dostatečně dokázal, které je falešné a které pravé božství, když jsem ne dlouhým pojednáním a zdůvodňováním, ale důkazy ukázal, jakým bohům věříte. Tedy není třeba se k tomu vracet. Přece však při autoritě římského jména neopomenu upozornit na rozpor, který vyvolává troufalost těch, kteří tvrdí, že Římané díky své velké zbožnosti dosáhli velikých úspěchů, že obsadili celý svět, a proto že bohové jsou příčinou, že dosáhli nad ostatními, kteří jim slouží, takové moci.

Římscí bohové totiž za to obzvláštním způsobem odměňují římské jméno. Sterculus¹, Mutunus² a Larentina³ povznesli impérium. Nedomnívám se, že by venkovští bohové raději chtěli nadržovat cizímu národu než svému, své rodné zemi, kde se narodili, vyrostli a byli vznešeně pohřbeni, a že by rodnou zem přenechali bohům ze zámoří. Jestliže si Kybele oblíbila římské město kvůli vzpomínkám na trojský lid, na svůj rodný lid, který chránila proti achajským zbraním, oblíbila si je roto, že byla přenesena ke svým mstitelům, o kterých věděla, že si podmaní Řecko, které zase si podmanilo Frygii. A tak v naší době si dala postavit velký pomník svého do města přeneseného majestátu. Když M. Aurelius⁴ u Sirmia zemřel o 16. kalendách (17. dubna), nejsvětější Kybelinin velekněz o 9. kalendách aprilových (24. dubna) obětoval nečistou krev svých paží za blaho již mrtvého Marka a odevzdával mu, jak bylo zvykem, svrchovanou moc nad impériem. Pomalí poslové, ospalé pověřovací listiny, jejichž vinou Kybele se nedozvěděla dříve o imperátorově smrti! Ne, takové bohyni se křesťané musili smát! Ale ani Jupiter by hned nedovolil bít svou Krétu pruty⁵, i když zapomněl na idskou jeskyni, corybantskou oblohu a na velmi příjemnou vůni své živitelky. Což by nedal přednost svému pohoří před každým Kapitolem, aby mohla ve světě vyniknout právě ta země, která pokryla Jupiterův popel? Chtěla by i Juno

milované punské město⁶, které ctíla více než Samos, aby je zničili aeneovci? Pokud vím "Zde její zbraně, zde vůz, to království se snaží dát bohyně cizím lidem, dovolí-li to osud, jenž to, chce" (Vergil. Aen. I, 16-18). Ubohá manželka a sestra Jupiterova nic nezmohla proti osudu. I Jupiter poslouchá osud. Přece však nepřipisovali Římané tolik osudu, že jim proti vůli a slibu Junony vydal Karthago, jako velmi prodejné nevěstce Larentině.

Je známo, že mnozí vaši bohové vládli. Tedy jestliže měli moc zakládat impérium, v němž vládli, od koho dostali tu milost? Koho ctíl Saturnus a Jupiter? Asi nějakého Stercula⁷. Římané až později to zaznamenali ve svých indigamentech⁸. I kdyby tito nevládli, přece v království vládli cizí, ještě ne jejich ctitelé kteří ještě nebyli považováni za bohy. Tedy království založili jiní, poněvadž existovalo dříve než tito byli za bohy považováni.

Tedy jak je pošetilé připisovat slávu římského jména zbožnosti, když potom, co existovalo impérium či dokud v Římě byli králové, náboženství kvetlo. Neboť i když od doby Numovy začala pověrečná horlivost, přece ještě bohové u Římanů neměli sochy ani chrámy. Náboženství mělo chudé obřady a žádné Kapitoly čnějící k nebi, ale malé oltáře udělané z drnů, hliněné samské nádoby a pach z nich, ale bůh nikde. Tehdy ještě umění Řeků a Tusků⁹ zhotovovat sochy nezaplavovalo město sochami. Tedy před tím nebyli Římané tak zbožní jako byli velcí, a proto ne kvůli tomu byli velcí, poněvadž byli zbožní.

Proč by měli být velcí pro svou zbožnost, když jejich velikost nevznikla ze zbožnosti? Nemýlím-li se, každé království či impérium stojí na dobytých a vyvrácených městech. Toto se neobejde bez křivdy na bozích. Tytéž zbořeniny hradeb i chrámů, stejné zabíjení občanů i kněží, loupení majetku posvátného i občanského. Tedy tolikrát se Římané dopustili svatokrádeží, kolikrát zvítězili. Tolik triumfů nad bohy, kolik nad cizími národy. Tolik kořisti, kolik ještě zbylo soch zajatých bohů. Tedy podrobují se, aby je jejich nepřátelé uctívali a určují svým dobyvatelům impérium bez konce jako odměnu spíše za křivdy na nich spáchané než za pochlebování. Ale kdo nic necítí, ti mohou být beztrestně uráženi stejně tak jako zbytečně uctívání. Jistě nelze věřit, že by se vzmohli zásluhou víry, kdo podle nás náboženství buď urážením povznesli nebo ve své moci je urazili. Také ti, jejichž království byla donucena spojit se s římským impériem, nebyli bez náboženství.

XXVI.

Hleďte tedy, aby království nerozdělil ten, jemuž patří vláda nad světem i nad člověkem vládnoucím ve světě. Hleďte, aby ten, který existuje dříve než čas a který učinil čas, nenařídil v

čas změnu vlády. Hled'te, aby nepovýšil nebo nepokořil města. Kdysi lidské pokolení, jemuž On vládne, nemělo města. Proč o tom pochybujete? Řím měl napřed jakési bohy pastýřů, byl královstvím, ještě než byl zbudován mohutný Kapitol. Svě království měli i Babyloňané ještě dříve, než měli velekněze. I Médové je měli dříve, než existovali quindecimvirové¹. I Egypťané, ještě než existovali saliové; i Assyřané, ještě než existovali lupercové². Amazonky³ existovaly před vestálkami⁴. Konečně kdyby římská víra byla zárukou pro království, nikdy byste neovládli Židy, kteří opovrhují všemi těmi božstvy, jejichž Boha uctíváte oběťmi, jejichž chrám obdarováváte dary a národ si zavazujete smlouvami, kdyby nakonec neopustili Krista.

XXVII.

Křesťané dávají přednost svému přesvědčení před zachráněním

Toto stačí proti nařčení z urážky bohů. Ukázali jsme, že neexistují, a proto je neurážíme. Když jsme tedy vybízeni, abychom obětovali bohům, nechceme nic činit ve svém svědomí proti víře, poněvadž dobře víme, koho představují obrazy a lidé, kteří se stali bohy. Naše jednání považují za bláznovství, protože dáváme přednost neústupnosti před zachráněním. Kdybychom obětovali, mohli bychom odejít bez pohromy, i když bychom ve svém nitru nezměnili své přesvědčení. Radíte nám, a my vaší rady nevyužíváme. Víme, odkud to přichází, kdo to vše podněcuje, kdo jednou nestoudně radí, podruhé zuří, jen aby byla naše vytrvalost zviklána. Je to totiž duch démona i anděla zároveň, náš nepřítel, který ve své nenávisti vůči nám kvůli milosti prokazované nám Bohem se snaží nás rozvrátit. Jak jsme uvedli na začátku, při svém nespravedlivém souzení a v zuřivém nepřátelství bojuje proti nám na pohled dobrými zákonitými prostředky. I když máme moc nad demony a podobnými duchy, přece jen někdy ze strachu tito ničemní služebníci ve svém hněvu se snaží urážet ty, kterých by se jinak báli. Strach totiž vydechuje nenávist. Ve svém strachu z potrestání utěšují se tím, že změní taktiku: Ty které z povzdálí napadali, nyní zblízka zapřísahají. A tak se proti nám, kteří máme nad nimi moc, vrhají jako ti, kteří jsou odsouzeni do káznic, věznic, dolů či k jinému trestu. Vědí, že se nám nemohou vyrovnat a že je stihne větší trest než nás. Nechceme se jim rovnat, poněvadž opravdu stojíme výše než oni. Stojíme na tom, co oni napadají, a nikdy nad nimi netriumfujeme více, než když jsme odsuzováni pro svou pevnou víru.

XXVIII.

Římané se bojí více císaře než Jupitera

Poněvadž nutit svobodné lidi, aby obětovali proti své vůli, by asi bylo průhledné nepřátelství - jinak člověk rád udělá něco pro boží věc - proto považovali za nevhodné, aby usmiřoval bohy, kdo je přinucen je uctívat. Mohl by právem svobodného člověka říci: Nechci, aby mi Jupiter milostivý; kdo vlastně jsi?; mně se spíše hodí rozhněvaný Janus s kteroukoli tváří; co je ti do mně? Titíž duchové vás nutí, abyste nás nutili obětovat za císařovo blaho. Musíte nutit, stejně jako my jsme zavázáni podstupovat nebezpečí. Přišlo se tedy s jinou záminkou: S urážkou nejvznešenějšího císařského majestátu. Císaři totiž prokazujete větší posvátnou úctu a máte před ním větší strach než před samotným Jupiterem z Olympu. Skutečně právem. A jednáte rozumně. Kdo totiž z živých není mocnější než mrtvý? Neděláte to však tolik z rozumu jako spíše z ohledu na císařovu nynější moc. Jsme pronásledováni protože se chováme nenábožně vůči vašim bohům, ač vy sami máte větší strach před lidským pánem než před svými bohy. Konečně se u vás snáze přísahá při vašich bozích než při jednom císaři, který vládne národům.

XXIX.

Kdyby bohové opravdu pomáhali vladařům, mohli by křesťané být opravdu viněni z urážky bohů
Protože nás viníte z urážky majestátu, nutno mít především jistotu zda tito, jimž je přinášena oběť, mohou panovníkům či kterémukoli člověku přinést štěstí; zda andělé či démoni, či velmi špatní duchové jednají dobře; zda tito špatní zachraňují a zda konečně, jak z vlastní zkušenosti víte, mrtví chrání živé. Především by chránili své sochy, obrazy a chrámy. Jak se domnívám, sami císařovi vojáci je střeží. Domnívám se také, že materiál na ně pochází z císařských dolů a že všechny chrámy se staví na podnět císaře. Konečně na mnohé bohy se císař hněval. Je-li jim nakloněn postačí, když s nimi vlídně zachází a uděluje jim zvláštní výsady. A tak kdo jsou v moci císaře, jemuž zcela patří, jak mohou mít v moci císařovo blaho, které prý mohou přinést, když sami je mohou lehce dosáhnout od císaře? Proto se asi dopouštíme urážky císařského majestátu, že si je nepodřizujeme svým zájmům, že nestojíme o jejich štěstí. Nemyslíme si, že by je mohli přinést svými olovem zatavenými rukama. Ale vy zbožní, kteří štěstí, blaho hledáte tam, kde není, a žádáte je na těch, kteří je dát nemohou - nechám stranou, kdo má moc je dát - vedete válku proti těm,

kteří vědí, kde je hledat, a kteří je mohou dostat, poněvadž vědí, kde o ně prosit.

XXX.

Křesťané prosí za blaho císaře pravého Boha

My za blaho císařů prosíme Boha věčného, Boha pravého, Boha živého. Jako ostatní lidé i sami panovníci si přejí, aby jim byl milostivě nakloněn. Vědí, kdo jim dává moc vládnout. Vědí, odkud jsou lidé, kdo je člověk. Vědí, že je i duše. Cítí, že on je jediným Bohem, v jehož jsou moci. Vědí, od koho přichází štěstí. Vědí, až po kom jsou první přede všemi i nade všemi bohy. Proč ne, když jsou jako vládci nade všemi lidmi a jsou lepší než ti mrtví? Uvažují, jak dlouho ještě budou moci vládnout, a tak poznávají Boha, proti kterému nic nezmohou a který jim dává moc. Ostatně ať panovník přemůže nebe, ať pošle své stráže do nebe, ať přiveze v triumfálním průvodu pokořené nebe, ať uloží nebi daně! Nemůže. Proto je velký, poněvadž je menší než nebe. I panovník patří tomu, jemuž patří nebe a všechno tvorstvo. Odtud je panovníkem odkud je člověkem, než se stal panovníkem. Odtud má moc, odkud má i duši. Tam hledí křesťané s rukama rozpjatými, nepotřísněnými krví a s obnaženou hlavou¹. Nestydíme se za to. Nikdo nás nemusí vybízet k modlitbě, poněvadž se modlíme upřímně, ze srdce. Křesťané vždy prosí za všechny panovníky Vyprošujeme jim šťastný život, bezpečnou vládu, klid v jejich domě, statečné vojáky, věrný senát, mravní lid, klid ve světě a vše, co si přeje lid i císař. To si nemohu vyprosit u nikoho jiného než u toho, kterého chci následovat. On jediný to může dát a já jeho služebník, který musí prošit, který si jej váží, který pro jeho učení je zabíjen, přináším mu daleko lepší oběť, než sám přikázal: modlitbu vycházející z cudného těla, z nevinné duše a z Ducha Svatého. Ne kadidlová zrnka, slzy arabského stromu v ceně jednoho asu. Ne dva džbány nesmíšeného vína, ani krev špatného dobytčete, které si přeje samo uhynout, a po tom všem ani nečisté svědomí. Divím se, když mravně velmi špatní vaši kněží zkoumají oběti, proč prohlížejí spíše útroby obětí než těch, kteří obětují? A tak rozpínáme ruce k Bohu, zatímco nás rozdírají podkovy koní, věší na kříže, olizují plameny, zatímco nám probodávají hrdla a vrhá se na nás zvěř. Ke každému trestu je připraven modlící se křesťan. Jen to čiňte, dobří vladaři, zmučte duši, která prosí Boha za panovníka. Kde je pravda a láska k Bohu, tam to bude i zločinem.



XXXI.

Písmo sv. ukládá křesťanům modlit se za panovníka

Asi jsme se chtěli nyní zalichotit panovníkovi a vymysleli jsme si to, co jsme řekli, abychom unikli potrestání. Asi nám to pomáhá, když připouštíte, abychom dokázali, co hájíme. Kdo tedy by ses domníval, že nemyslíme na dobro císaře, nahlédni do Božích slov, do našich Písem, která nezatajujeme. To co je v nich, se vztahuje i na ty, kteří k nám nepatří. Poznejte z nich, že máme přikázáno upřímně prosit i za nepřátele a vyprošovat dobro i těm, kteří nás pronásledují. Kdo jsou většími nepřáteli a kdo více pronásledují křesťany než ti, kteří si myslí, že urážíme císařský majestát. Výslovně a jasně je tam řečeno: "Modlete se za krále i za všechny vrchnosti, abychom mohli žít v klidu"¹. Když se totiž impérium otřásá neklidem, žijeme v neklidu s ostatními údy impéria i my, i když nás lidé považují za cizince.

XXXII.

Křesťané přísahají, ale ne při císařovu géniu

Existuje ještě jiná důležitá povinnost modlit se za panovníka a dobro římského impéria. Víme, že může být zadržena velmi velká síla, která hrozí zkázou celému světu i římskému impériu. Nechceme to zažít. A když prosíme, aby to bylo oddáleno, přejeme tím římskému státu dlouhé trvání. Také přísaháme. Ne však při géniech¹ císařů ani při štěstěně císařů, která je vznešenější než všichni géniové. Nevíte, že géniové se nazývají zdobnějším slovem démonci? My si vážíme toho, co Bůh rozhodl o vladařích. On je učinil představenými národů. Víme, že mají moc, poněvadž Bůh tak rozhodl. Proto považujeme za dobré, co Bůh rozhodl, a to je naší velkou přísahou. Ostatně jsme zvyklí zapřísahat demony, to je, génie, abychom je vyhnali z lidí a ne abychom jim prokazovali božskou úctu.

XXXIII.

Panovník je také jen člověk

Co je třeba více říci o křesťanském náboženství a úctě vůči panovníkovi? Panovníka musíme považovat za toho, kterého vyvolil náš Pán, a právem mohu o něm říci : Císař ustanovený našim Bohem patří spíše nám. A tak jako svému panovníkovi přeji mu vše dobré. Nejen o to prosím toho, který to může dát,

či o to prosím jako ten, který by byl hoden vyslyšení, ale také, poněvadž císařský majestát stavím až po Bohu, spíše jej doporučím Bohu, jemuž se sám podřizují. Podřizují se však tomu, komu se nemohu rovnat. Neříkám tím, že panovník je bohem, ani se neodvažuji říkat nepravdu, ani se mu vysmívat. Ano, on sám nechce být nazýván bohem. Jestliže je člověkem, má člověk ustoupit Bohu. Stačí, když se nazývá imperátorem. Tento titul je úžasný a dán od Boha. Kdo tvrdí, že panovník je bohem, popírá tím, že je panovníkem. Není-li člověkem, není ani panovníkem. Necht' si stále připomíná, že je jen člověkem, i když se veze v tom nejvznešenějším triumfálním voze. Vnitřní hlas mu říká: Ohlédni se za sebe! Pamatuj, že jsi člověkem! Tím víc se může radovat a tím větší je jeho sláva, když si připomíná, čím vlastně je. Kdyby byl nazýván bohem, nebyl by tak slavný, poněvadž by mu tento titul náležel neprávem. Kdo se však nechce považovat za boha, ten je slavnější.

XXXIV.

Nesluší se, aby se panovník nazýval Pánem, neboť tento titul patří jedině Bohu

Tvůrce impéria Augustus nechtěl být nazýván Pánem. Tento titul patří Bohu. Řeknu to jasně: Panovník je pánem, ale v obecném významu, když nejsem nucen místo slova Bůh užít slova Pán. Jsem svobodný člověk. Mým pánem je totiž jeden, všemohoucí a věčný Bůh, týž, který je pánem i panovníka. Jak může být panovník Pánem, když je otcem vlasti? Toto pojmenování je spíše projevem úcty než moci. I v rodinách jsou otcové spíše otci než pány. Je nepřípustné nazývat panovníka bohem. Za takového jej považovat by bylo hanebné a zhoubné pochlebování. Jestliže uznáváš panovníka a jiného tak nazýváš, neurážíš tím strašně toho, kterého bys měl takto nazývat a neměl by ses bát toho, kterého jsi tak nazval? Kdo chceš, aby byl Bůh milostivý panovníkovi, věř v Boha. Přestaň věřit v jiného boha, a toho, který potřebuje pomoc od Boha, přestaň nazývat bohem. Kdo se nestydí nazývat v neupřímném pochlebování člověka bohem, necht' se aspoň bojí nepříjemných následků za takové pochlebování. Je zakázáno považovat císaře za boha před prohlášením jej za boha.

XXXV.

Křesťané slaví panovníkův svátek, ale ne prostopášnostmi

Křesťané jsou považováni za veřejné nepřátele, protože nechtějí panovníkům prokazovat pošetilé, nepravdivé a směšné pocty. Lidé, kteří mají pravou víru, panovníky oslavují spíše niterně než rozpustilým veselím. O hlavních slavnostech k oslavě panovníků¹ totiž lidé zapalují na veřejných prostranstvích ohně, přinášejí si tam lehátka, hodují na ulicích, město proměňují v krčmy, lijí víno na zem, hromadně se dopouštějí urážek, páchají nestoudnosti a hrají oplzlé hry. Takto se vyjadřuje radost? Takto se mají oslavovat dny panovníků, co se v jiné dny nesluší? Kdo se jindy chovají slušně z ohledu na císaře, ti nyní kvůli císaři slušnost opouštějí. Uvolnění mravů a bujně veselí má být projevem úcty k císaři? Za to bychom měli být potrestáni! Proč bychom měli svá přání a radost projevovat císařům mravní čistotou střízlivostí a počestností? Proč bychom v radostný den neměli zakrývat dveře vavříny a denní světlo narušovat lampami? Jak je vznešené, když veřejná slavnost vyžaduje dát tvému domu vzezření nějakého nového nevěstince!

Chtěl bych poukázat na vaši upřímnost, když přejete štěstí a dobro císařskému majestátu. I tady jako křesťané se prý dopouštíme druhé urážky, že totiž nechceme s vámi slavit svátky císařů. Ani skromnost ani slušnost ani stud nám nedovolují je takovým způsobem slavit. Je to spíše příležitost k nemravným radovánkám než projevem zdravého rozumu.

Nechtěli bychom ty, kteří nás nechtějí považovat za Římany, ale za nepřátele panovníků, považovat za horší než jsou křesťané. Setkáváme se s týmiž Quirity, římskými obyvateli sedmi pahorků. Zdaž šetřil tento římský jazyk některého svého císaře? Svědkem je Tiber a školy pro výcvik dravých šelem. Kdyby bylo možné pohlédnout do lidské duše, když provolává novému a zase novému císaři rozdělujícímu v divadle vítězné ceny: "Nechť ti Jupiter přidá roky z našich roků !" Toto křesťan nedovede ani tak vyslovit jako ze srdce přát novému císaři. Takový je lid, namítneš. Ano, lid, Římané. Nikdo víc neudával křesťany jako lid. Zřejmě ostatní vážené stavy mají úctu před císařem. Nic nepřátelského nevane ze senátu, z rytířského stavu, z vojenských kasáren, z císařského paláce. Odkud jsou Cassiové, Nigri, Albini²? Odkud jsou ti, kteří číhají na císaře mezi dvěma vavříny? Odkud jsou ti, co škrtní, jako to dělají zápasníci³? Odkud ti, kteří ozbrojeni vnikají do paláce? Odkud ti nade všechny smělejší Sigerové, Partheniové⁴ zasvěcení bohyni Artemis? To jsou, nemýlím-li se, Římané, ne křesťané. Všichni tito při své vrcholné bezbožnosti přinášejí oběti za blaho císaře, přísahali při císařově genu a jistě - jedni veřejně, druzí potají - označovali křesťany za veřejné nepřátele.

Ale i ti kteří jsou nyní⁵ odhalováni jako přívrženci nebo pomahači nepřátelských stran - je to zbytek zrádců jako po vinobraní vytlačené hrozny - ozdobili čerstvými větvemi vavřínu brány, osvětili je velmi vysokými zářícími lampami, přinesli krásně vyšívaná lehátka. Ne aby se účastnili veřejné radosti, ale aby myslíce již na nového císaře se ujistili ve svém

přání a při jiné slavnosti se ve své naději utvrdili. K témuž se odvažují i ti, kteří se s astrology, haruspiky, věštcí a mágy radí o císařově hlavě. Toto umění zrádnými anděly prozrazené a Bohem zakázané křesťané nepěstují. Kdo se potřebuje něco dozvědět o blahu císařově, ne-li ten, kdo mu je nepřeje nebo mu přeje v duchu opak nebo má strach. Jinak totiž projevuje člověk starost o své drahé a jinak o své pány. Jiná je starost krve a jiná otroka.

XXXVI.

Křesťané mají přikázáno činit dobře všem

Je-li tomu tak a měli-li být považováni za nepřátele, kdo si říkají Římané, proč nám, kteří jsme považováni za nepřátele, se upírá být Římany? Nemůžeme nebýt Římany a současně být nepřáteli, poněvadž za nepřátele jsou považováni ti, kteří byli považováni za Římany. Proto úcta, povinnosti, důvěra vůči panovníkovi nesestává v takových úkonech, které mohou spíše sloužit za zástěrku nepřátelského chování, ale v takovém chování, které císaři prokazuje takové božství jako všem ostatním lidem. Dobré skutky totiž nemáme prokazovat jen panovníkům. Dobré nečiníme tak, že bychom vyjímali z něho některé osoby. Nekonáme je kvůli sobě, poněvadž nečekáme pochvalu či odměnu od člověka, nýbrž od Boha, který odměňuje bez ohledu na osobu. K panovníkům se chováme stejně jako ke svým blízkým. Přát totiž něco špatného, špatně jednat, špatně mluvit, špatně smýšlet o komkoli je nám zakázáno. A cokoli není dovoleno vůči panovníku, to není dovoleno ani vůči komukoli. Vůči nikomu a tím spíše vůči tomu, který z vůle Boží je takovým.

XXXVII.

Křesťané se nemstí

Jestliže máme přikázáno milovat nepřátele, jak jsme dříve uvedli, koho máme nenávidět? Rovněž máme-li zakázáno urážku splácet urážkou, abychom nebyli jako ti, kteří nás urážejí, koho můžeme urážet? Zamyslete se nad tím. Kolikrát běsníte proti křesťanům jednak z vlastního rozhodnutí, jednak proto že posloucháte zákony? Kolikrát také - nemluvím jen o vás - nás nepřátelský lid kamenoval a upaloval? Při svých bakchických orgiích nešetří ani mrtvých křesťanů. Dokonce je z klidného hrobu, jakéhosi útočiště smrti, již se rozkládající

vykopávají, rozsekávají a rozhazují. Proč pronásledujete ty, kteří nikdy neosnovali spiknutí? Proč se mstíte těm, kteří byli stateční až do smrti? Jediná noc by stačila vykonat dílo pomsty, kdyby nám bylo dovoleno zlé splatit zlým. Ne, nikdy Boží sekta se nechce mstít lidským ohněm, ale také nikdy křesťané nelitovali, že při těch zkouškách trpí.

Kdybychom chtěli něco podniknout proti zjevným nepřátelům, tedy netoliko proti těm, kteří se nám potají mstí, chyběla by nám k tomu síla lidí? Opravdu mnoho je Maurů, Markomanů, Parthů¹ či jiných národů žijících nejen na jednom místě, ale v celém světě. Jsme tu od včerejška a je nás již plný svět. Jsme všude, ve městech, na ostrovech, v pevnostech, na venkově, na tržištích, ve vojenských táborech, dekuriích, v císařském paláci, v senátě, na náměstích. Vám ponecháváme jen vaše chrámy. Komu bychom se nehodili pro nerovný boj, když tak rádi se dáváme zabíjet? Nám je dovoleno dát se zabít, ale ne zabíjet. Mohli bychom proti vám postavit i lidi neozbrojené, Ne vzbouřence, ale ty, kteří jsou mezi sebou znepřáteleni a rozdělení tolika závistí. Kdybychom v takové síle odešli do některého vzdáleného kouta země, pocítilo by vaše panství ztrátu tolika a takových lidí. Ano, stihl by vás trest samoty. Jistě byste se zhrozili své opuštěnosti, ztrnulého ticha jako by mrtvého města. Ptali byste se, komu byste vládli, když vám zbylo více nepřátel než vašich lidí. Nyní totiž máte málo nepřátel, poněvadž téměř všichni lidé jsou křesťany. Téměř všechny občany, křesťany, považované za nepřátele jste se rozhodli raději nazývat nepřáteli lidského pokolení než nepřáteli lidského poblouznění.

Kdo však by vás vyrval z rukou tajných a vaši duši i zdraví ničících nepřátel? Myslím tím útočící demony, které bez odměny a bezplatně od vás odháníme. Tím se chceme pomstít démonům, nečistým duchům, jimž jste uvolnili místo. Za takovou ochranu nejen byste křesťany neměli považovat za své nepřátele, za vám obtížný druh lidí, ale měli byste nás považovat za potřebné, kteří nejsme nepřáteli lidského pokolení, ale spíše nepřáteli omylu.

XXXVIII.

Křesťané by neměli být počítáni mezi zakázané sekty

Proto by se slušelo nemálo milostivě zařadit tuto sektu mezi dovolená sdružení, poněvadž se nedopouští ničeho takového, před čím se máme varovat, jako je tomu u nedovolených sdruženích. Nemýlím-li se, taková sdružení jsou zakázána ze starosti o veřejný klid, aby město nebylo rozeštváno. Svými nárážkami rozrušují klid na veřejných shromážděních, v senátu, na schůzích. Rovněž tak je tomu i s divadly, kde si lidé

vydělávají nespravedlivým urážením. My se nepotřebujeme shromažďovat kvůli nějaké slávě či z touhy po hodnostech. Nic nám neleží tolik na srdci jako blaho státu. Uznáváme jeden stát všech, a tím je svět.

Rovněž se odříkáme vašich zábav. Víme, že vznikly z pověr. My přežijeme to, co pomine. Nechceme ani se dívat ani poslouchat výstřednosti v cirku ani se dívat na nestoudnosti v divadlech ani na hroznou podívanou v arénách ani na ješitné chování atletů v sloupových chodbách¹. Čím vás urážíme, máme-li jiné záliby? Jestliže se nechceme bavit tím, co je špatné, děje se křivda nám, ne vám. My však zavrhuje, co se líbí vám. To co se líbí nám, to se zase nelíbí vám. Avšak i epikurejcům bylo dovoleno rozhodnout se pro jinou rozkoš, to je, pro duševní klid.

XXXIX.

Činnost křesťanů.

Nyní již uvedu, jak jednají křesťané. Vyvrátil jsem, že křesťané jednají špatně, a proto ukážu, že jednají dobře. Jsme lidé vědomě náboženští. Máme jednotné učení, společnou naději. Scházíme se a shromažďujeme se, abychom prosili Boha. To je něco, co je Bohu velmi milé. Modlíme se i za panovníky, za jejich ministry, za vrchnost, za pozemské blaho, za klid, za oddálení konce světa. Scházíme se, abychom si z Božích Písem připomínali, čeho se máme v přítomné době vyvarovat nebo co máme vědět. Víru živíme svatými hlasy, posilujeme svou naději, upevňujeme důvěru, vštěpujeme si do paměti, co nám ukládají příkázání. Povzbuzujeme se, káráme se a radíme se s Bohem. Velký důraz klademe na to, aby ten, kdo se něčeho špatného dopustil, byl před Boží tváří a pod zorným úhlem Božího soudu vyloučen ze společenství modlitby, shromáždění a všeho posvátného společenství. Předsedají zkušenější, kteří se osvědčili ve víře. Je to důstojnost, která se nekupuje za peníze. Nic totiž co je od Boha, se nedá koupit za peníze. I když máme jakýsi druh pokladny¹, neukládá se do ní poplatek, cosi zač si možno koupit víru. Měsíčně tam ukládá skromný poplatek každý, kdo chce, jestli chce a jestli může. Nikdo není nucen, přináší to každý dobrovolně. Jsou to jakoby uschované peníze. Vždyť neslouží k tomu, aby se z nich pořizovaly hostiny, při kterých se lidé přejídají a opíjejí, ale slouží k výživě potřebných, na pohřeb k pomoci osiřelým chlapcům a děvčatům a opuštěným rodičům, nemocným lidem, těm kdo se ocitli v neštěstí, odsouzeným do dolů, poslaným na ostrovy a do vězení. O tyto všechny se stará Boží sekta. Toto obzvláštní dílo lásky vtisklo u některých poznámku: "Hle, jak se navzájem milují" - sami totiž se navzájem nenávidí - "a jeden za druhého jsou

připraveni zemřít" - sami totiž jsou ochotni jeden druhého zabít. Co se týče toho, že si říkáme bratři, domnívám se, že je tomu jinak než co u nich předstírané pokrevní příbuzenství. Jsme i vašimi bratřími právem přirozenosti jedné matky, třebaš si toho nezasluhujete, poněvadž jste špatnými bratry. Oč důstojněji se tak nazývají a jsou skutečnými bratry ti, kdo poznali jednoho Boha, kdo pijí jednoho ducha svatosti kdo z jednoho lůna neznalosti s úžasem přišli k jednomu světlu téže pravdy! Snad proto jsme považováni za méně řádné občany, že nevystavujeme na obdiv své bratrství, ani že nejsme bratry takové rodiny, která u vás téměř zničila bratrství.

Tudíž kdo jsme jednoho smýšlení, neváháme pomoci druhému. Vše krom manželek máme společné. Zříkáme se však takového společenství, jaké pěstují ostatní, ti kdo si manželství přátel nejen přivlastňují, ale i své blahovolně postupují svým přátelům, jako to, myslím, činili jejich moudří předkové, kteří jako Řekové podle příkladu Sokrata a Římané podle Katona přenechávali

Své manželky přátelům, aby se jim z nich narodily děti. Nevím zda to bylo proti vůli manželek. Co však jim bylo do manželské čistoty, když manželku dostali darem? Attická moudrosti! Příklade římské důstojnosti! Oba - filozof i přísný mravokárce - jsou kuplíři.

Jaký div, když takováto láska usedá společně ke stolu? Krom. zločinu považujete naše skromné hostiny za hanebné a bohaté. O nás platí Diogenovo "Megarští² nakupují tolik potravin, jako by měli zítra zemřít, a staví, jako by nikdy neměli zemřít". Ale kdo v oku jiného snáze nevidí třísku než ve svém trám? Vzduch páchne krkajícími tribuemi, kuriemi, decuriemi³. Saliové, ti tančící kněží, aby mohli hodovat, potřebují, kdo by jim na to půjčil. Úředníci vypočítávají náklady herkulánských desátků na hostiny. Pro apaturijské, dionysijské a attické mystérie byl přidělován sbor kuchařů. K rozdělení ohně pro serapejské⁴ hostiny musilo být použito zvláštní trávy, která byla vytahována pouze z lehátek křesťanů.

Naše hostina již podle jména ukazuje, čím je. U Řeků se nazývá agapé láskou. Ať už jsou náklady na ni jakékoli, jsou-li dílem zbožnosti, stávají se ziskem. Pomáháme tím potřebným. Ne jako to činíte příživníkům, kteří ve snaze nasytit svůj žaludek k oslavě otrocké svobody se nechávají od vás za peníze urážet. U Boha má prosba ponížených velkou cenu. Jestliže důvod hostiny je zcela počestný, uvažte, že vše, čemu učíme je počestné. Víra nepřipouští nic nedůstojného, nic nepočestného. Neusedá se k hostině dříve, dokud není napřed ochutnána modlitba. Jí se tolik, kolik hladoví snědí. Pije se tolik, kolik je potřebné pro počestné. Najedí se jen tolik, aby věděli, že i v noci mají prosit Boha. Mluví se tak, jako kdyby věděli, že je Pán poslouchá. Po umytí rukou a rozsvícení světél je každý, kdo umí číst ze svatých Písem, vyzván zaspívat chválu Bohu. Tím se také ukáže, kolik pil. Modlitbou se hostina rovněž ukončí.

Potom se odchází ne jako z divadelní společnosti či na způsob poběhlíků či jako z prostopášného podniku, ale se vši skromností a počestností, jako by nebyli na hostině, ale ve škole.

Takovéto shromažďování je vskutku opravdu nedovolené. Jestliže je rovno nedovoleným, jestliže v něm vidí někdo jakousi politickou společnost, ať je zaslouženě potrestáno! Kdy však se scházíme, abychom někomu škodili? Jsme pospolu, i když jsme rozptýleni. Všichni a tím i jednotlivci nikoho neurážíme, nikomu neubližujeme. Když se scházejí pořádní lidé, když se scházejí dobří, když se shromažďují zbožní, když se shromažďují mravně čistí, to nelze nazvat pobuřováním lidu, ale kurií, shromážděním podobnému senátu.⁵

XL.

Křesťané nejsou příčinou pohrom

Naopak zase název "spiklenecký spolek" měl by patřit těm, kteří ve své nenávisti se sdružují proti dobrým a pořádným lidem a kteří volají po krvi nevinných berouce si za záminku obhajoby své nenávisti nepravdu. Myslí si, že křesťané jsou příčinou každé pohromy, každého neštěstí. Rozlije-li se Tiber za městské hradby, nezavlaží-li Nil pole, nedá-li nebe vláhu, je-li zemětřesení, nastal-li hlad, mor, ihned vykřikují: "Pusťte na křesťany lva". Jeden lev na tolik lidí?

Prosím vás, kolik pohrom stihlo svět a kolik měst padlo před císařem Tiberiem? Čtete, že na ostrově Hiera¹, Anafné², Délu, Rodu a Co³ zahynulo tisíce lidí. I Plato připomíná, že větší část Asie a Afriky pohltilo moře⁴. I korintské moře při zemětřesení pohltilo zemi a silné vlnobití oddělilo Lukanii⁵ od Sicilie. To se nemohlo stát bez křivdy na obyvatelích.

Kde byli tehdy - nemluvím o křesťanech, kteří pohrdají vašimi bohy sami vaši bohové, když celý svět zalila potopa, či jak se Plato domníval, toliko roviny? Pohromu dosvědčují sama města, živí i zemřelí, kteří je založili. Do nynějška zůstaly jen pozůstatky po oné pohromě. Když palestinské Židy podrobil zkouškám, když ohnivý déšť spálil krajinu se Sodomou a Gomorrhou, ani tam ještě neexistovala křesťanská sekta. Dosud tam země páchne po požáru a pokusí-li se tam nějaké ovoce jen trochu povyrůst, mění se spolu s ostatními v popel. Ale ani Tusciana a Campania, když Vulsinské⁶ spálil nebeský oheň a Pompejské oheň z hory, si tehdy nestěžovaly na křesťany. Ještě se v Římě nikdo neklaněl pravému Bohu, když musili Římané zaplatit Hanibalovi za svou porážku u Kann prsteny odměřovanými na měřice. Vy všichni jste uctívali své bohy, když Senoni⁷ obsadili samotný Kapitol. Dobrá. Přihodilo-li se co zlého městům, byly-li rozbity chrámy, které patřily ke

hradbám, jak jsem už ukázal, nezavinili to bohové, poněvadž i jim se stalo totéž.

Vždy se lidé špatně odměnili Bohu. Nedbali svých povinností vůči němu.

Poznávali jej jen částečně. Našli si však jiné bohy a ty uctívali. Nevyhledávali učitele, který by je učil poctivosti, ani soudce, který by soudil zločiny. Naopak oddali se neřestem a zločinnému jednání. Ostatně kdyby Boha hledali, plynulo by z toho, že by poznali hledaného a poznaného by ctili. A když by jej ctili, poznali by, že je spíše laskavý než rozhněvaný. Nutno však přiznat, že je stále rozhněvaný, ještě než se lidé stali křesťany. Čí dobra užívali ještě před tím, než si vytvořili bohy? Proč nepochopili, že také trestá, když nechtěli uznat, že dává i dobré? Zavinila to lidská nevděčnost.

A přece kdybychom srovnávali dřívější pohromy, ty nynější nejsou tak hrozné od té doby, kdy svět přijal od Boha křesťany. Jejich poctivost totiž zmírnila nespravedlnost doby. Oni se stali prosebníky u Boha. Zatímco v zimní době zastavuje deště, zatímco se stará o celý rok, vy denně holdujete jídlu. Po snídani ihned žádáte přesnídávku, navštěvujete lázně, krčmy a nevěstince. Prosíte Jupitera o vodu. Lidem přitom nařizujete, aby chodili bosí. Nebe hledáte u Kapitolu. Mraky čekáte z vykládaného stropu chrámu. Odvracíte se od Boha i nebe. My vyhladovělí posty a zdrženlivostí zřeknuvše se požitků života, nenávidění, v žízni a popelu bušíme na nebe a pociťujeme přítomnost Boha. Zatím co prosíme o slitování, vy uctíváte Jupitera.

XLI.

Pohromy jsou pro křesťany napomenutím, pro pohany varováním

Vy jste tedy vinni poměry, vy přivoláváte neštěstí. Pohrdáte Bohem a klaníte se sochám. Je totiž pravděpodobnější, že se hněvá ten, který je opomíjen, než ti, kteří jsou uctíváni, nebo že se bohové chovají k vám velmi nepřátelsky, jestliže kvůli křesťanům urážejí své ctitele, které by měli ušetřit trestů zaviněných křesťany.

To znamená, namítáte, že se to vztahuje i na vašeho Boha, jestliže dopouští, aby byl urážen svými bezbožnými ctiteli. Uznejte, že On vše řídí, a nebudete se tím znepokojovali. Kdo totiž jednou stanovil věčný soud na konci světa, ten netrestá ihned. Tak učiní na posledním soudu. Zatím je trpělivý, shovívavý vůči všem. Avšak také kárá. Rozhodl, aby všichni, bezbožní i jeho ctitelé zakusili jeho laskavost i přísnost. To jsme se u něho naučili. Proto milujeme jeho dobrotu a bojíme se jeho přísnosti. Naproti tomu vy pohrdáte obojím. Proto všechny

rány, které postihují tento věk jsou pro nás napomenutím a pro vás varovným pokáráním.

Avšak my v žádném případě se necítíme tím být uraženi. Předně nechceme mít nic s tímto světem, leda co nejdříve z něho odejít. Dále, stihne-li nás něco zlého, za to vám ještě děkujeme. I když nás, protože patříme mezi vás, stihne něco zlého, spíše se z toho radujeme. Bůh to předpověděl, a to v nás posiluje důvěru i víru v to, co doufáme. Pakliže vše zlé vám pochází od těch, které uctíváte, proč stále uctíváte tak nevděčné, tak nespravedlivé bohy, ač by vám měli pomáhat v trápení zaviněném křesťany.

XLII.

Křesťané dávají své schopnosti do služeb společnosti

Ale i jinak jsme nespravedlivě obviňováni. Prý zanedbáváme své povinnosti. Což lidé žijící s vámi nejedí totéž co vy, neoblékají se jako vy, nevzdělávají se jako vy? Nejsme ani brahmáni ani nazí indiští učitelé ani poustevníci ani životní ztroskotanci. Jsme si vědomi, že musíme za to děkovat Stvořiteli Pánu Bohu. Nic co učinil neodmítáme. Ovšem nechceme, aby toho bylo zneužito. Žijeme v tomto světě, ve kterém jsou veřejná prostranství, masné krámy, lázně, dílny, domy, obchody a obchodní zařízení. S vámi se plavíme po mořích, bojujeme, obděláváme pole a obchodujeme. Svůj um a svou práci dáváme ve váš prospěch. Nevím tedy, proč jsme považováni za neužitečné pro vás, když s vámi žijeme a pracujeme.

I když se neúčastním tvých posvátných obřadů, přece i v tento den jsem člověkem. Nemyji se za rozbřesku pro slavnost saturnalií¹. Nechci promarnit ani den ani noc. Myji se však v počestnou a zdraví přinášející dobu, abych se zahřál a rozproudila se mi krev. Tuhnout a blednout budu po umytí nohou, až budu mrtvý². O liberaliích³ se neúčastním veřejných hostin, poněvadž je to zvyk naposled hodujících zápasníků s dravou zvěří. Jím však to, co máš ty. Nekupuji si věnec na hlavu. K čemu jej potřebuješ? Nicméně k čemu bych užil koupené květiny? Domnívám se, že se hodí spíše pro rozpustilé tuláky. Ale i když byli přinuceni nosit věnec, víme, že věnec je pro blázný. Nechť to vědí, kdo mají navoněné vlasy.

Nechodíme do divadel, kde se přece ty květiny prodávají lidem. Budu-li je chtít, raději si přinesu své. Nekupujeme kadidlo. Jestliže má být z Arabie, nechť Arabové vědí, že dražší a ve větším množství je zapalujeme při pohřbu křesťanů, ne k počtě bohů. Říkáte: Peněz pro chrám je den ode dne méně; kolik stromů na to již padlo. Neodmítáme pomáhat jak lidem tak bohům, když o to budou prosit. Nedomnívám se, že pomoc má být poskytována jiným než těm, kteří o to budou prosit. Ať tedy

zdvihne Jupiter ruku a dostane také. Naše milosrdenství dává na ulicích více než vaše náboženství ve chrámech. Ale i ostatní veřejné poplatky děkují křesťanům, kteří je odvádějí, poněvadž je k tomu zavazuje víra. Nechceme, aby je za nás odváděl někdo jiný. Kdybychom nepravdivě a podvodně přiznávali poplatky za provozování zaměstnání, přibyl by další důvod, závažnější než ostatní ke stížnosti na nás.

XLIII.

Na neužitečnost křesťanů si stěžují hlavně špatní lidé

Jen tak mimochodem, přiznám se upřímně, že někteří by si mohli opravdu stěžovat na neužitečnost křesťanů. Mezi prvními to budou kuplíři, jejich dohazovači, pasáci holek, vrazi, traviči, kouzelníci, hadači z vnitřnosti obětovaných zvířat, věštcí, astrologové. Tito jsou naprosto neužiteční. Ať jakkoli tento druh lidí škodí vaší věci, přece to může být něčím vyváženo. Kolik máte těch, u kterých byste se nemusili bát, že vám uškodí! Nemluvím tu jen o těch, kteří z vás vymítají demony. Nemluvím o těch, kteří za vás upřímně prosí Boha.

XLIV.

Žádný z odsouzených křesťanů se nedopustil trestného činu

Nikdo nevidí, jak ohromně škodí státu, nikdo neuvažuje, jaká se děje křivda, když tolik našich spravedlivých je popraveno, když tolik nevinných je vydáváno na smrt. Dovoláváme se vašeho jednání, kdo denně předsedáte soudům, kdo vyvěšujete seznamy odsouzených¹. Tolik vámi obviněných z různých zločinů je uvedeno v seznamech. Je tam uveden vrah, kapsář, zločinec i ten, který okrádá lidi v lázních. Kdo z nich je také křesťanem? Kdo z křesťanů kteří jsou odsuzováni, protože jsou křesťany, je takový jako tito odsouzení? Vinou vašich lidí se plní vězení, ozývá se nářek v dolech, sytí se dravá zvěř krví. Vinou vašich lidí zástupy provinivších se živí pořadatele gladiátorských her. Žádný z těch vašich lidí není křesťan, leda jen podle jména nebo takový, který byl křesťanem.

XLV.

Křesťané jsou nevinní

Tedy jedině my jsme bez viny. Co je na tom divného jestliže je to nutné? Opravdu, je to nutné. Bůh nás naučil poctivosti a my dobře víme, co to znamená. Co nám zjevil dokonalý Učitel, to věrně střežíme. Nelze opovrhovat tím, co stanovil soudce. Nevinu posuzujete tak, jak to lidská moc nařídila. Proto nejste schopni plně poznat a také ctít skutečnou spravedlnost. Jaká je autorita, tak člověk jedná. Jako se dá člověk snadno oklamat, tak možno i autoritou pohrdat. A proto co je víc? Říci "nezabiješ" či učit "Nehněvej se"? Co je dokonalejší? Zabránit cizoložství či také krotit žádostivost očí? Co je výchovnější? Zakazovat špatně jednat či také špatně mluvit? Co je lepší? Nedovolovat křivdu či ani nenechat místo křivdě? Znáte přece zákony, které jak se zdá, směřují k tomu, aby lidé byli poctiví. Jako vzor si vypůjčili předpisy z Božího Zákona. Řekli jsme to, když jsme mluvili o Mojžíšově době. Ale jaká je vážnost lidských zákonů, když jim často člověk může uniknout? Skoro vždy pod jejich pláštíkem ukrývá své zločinné jednání. Někdy dobrovolně jimi pohrdá nebo z přinucení se proti nim provinuje. Uvažte, že jakýkoli trest zde na zemi netrvá dlouho a nebude trvat i o smrti. I Epikuros každou krutost a bolest považuje za něco malicherného. Říká, že malou se má pohrdat a velká že nebude dlouho trvat. My před vševědoucím Bohem jsme zkoušeni. Myslíme na věčný trest. Právem my jediní se snažíme žít bezúhonně. Bojíme se nejvš moudrého Boha. Před ním nelze se ukrýt. Bojíme se i velkého utrpení, které nebude trvat jen dlouho, ale věčně. Toho by se měl bát i ten, který soudí ty, kteří se bojí Boha, ne však prokonzula.

XLVI.

Křesťanství je božského původu, nikoli druh filozofie

Jak se domnívám, postavili jsme se proti vašemu záměru obvinít nás ze všech provinění volajícím u po krvi křesťanů. Ukázali jsme, čím můžeme své stanovisko dokázat. Dokázali jsme svou víru jednak starobylostí božských Písem, jednak z jednání duchovních mocností. Kdo se odváží nás usvědčit ne slovy, ale tímž způsobem, jakým jsme ukázali, že nemáme pravdu. Každému je jasné, na čí straně je pravda, I ze styku s námi každý pozná, že jednáme dobře, a přece je za to dobré tupena tato sekta. Nevěří, že je naší svatou povinností jednat dobře, ale že je to spíše druh filozofie. K témuž prý napomínají i filozofové, kteří hlásají bezúhonnost, spravedlnost, trpělivost, střídmost, mravní čistotu. Proč tedy, když máme stejné názory jako oni, nejsme - co se týče dovolenosti a beztrestnosti - považováni za rovné jim? Či proč i oni nám rovní nejsou nuceni k úkonům, za které, když je nechceme konat, nám hrozí

nebezpečí smrti? Kdo totiž nutí filozofa obětovat, odpřísáhnout své názory či v poledne zbytečně rozsvěcovat lampy? Dokonce veřejně brojí proti vašim bohům a svými poznámkami veřejně obžalovávají pověry, a vy je za to ještě chválíte. Zákeřně útočí na panovníky, a vy je v tom podporujete. Jsou za to odměňováni sochami a platem, místo aby byli předhazováni zvěři. Jistě zaslouženě. Filozofové se totiž nenazývají křesťany. Před jménem filozofa démoni neutíkají. Proč? Poněvadž filozofové vedle bohů uznávají i demony. Sokrates říká: "Jestliže démon svolí¹". Týž, i když měl v něčem pravdu, když popíral bohy, přece na konci svého života přikázal zabít kohouta a poctě Eskulapia. Myslím tím k poctě Eskulapiova otce Apolla, který prohlásil Sokrata za nejmoudřejšího ze všech. Nerozvážný Apollo! Dal jsi svědectví o moudrosti tomu muži, který popíral existenci bohů. Jak je pravda nenáviděna, tak ji podle vás uráží ten, který ji vyznává. Kdo však ji znásilňuje a předstírá, ten nejvíce si zajistí přízeň u nepřátel pravdy. Filozofové tuto pravdu, které se vysmívají a ji překrucují, se snaží nalézt. Snaží se ji nalézt, ale nejdou správnou cestou, poněvadž touží po slávě. Křesťané ji mají a neporušeně zachovávají, poněvadž myslí na své spasení. Nemáme stejné učení ani poznání jako oni, jak si vy myslíte. Proč Thales², onen kníže fyziků odpověděl Kroisovi, který se chtěl něco dozvědět o Bohu, že to neví? I když Plato tvrdí, že Tvůrce veškerenstva nelze snadno nalézt a nalezeného že je neskutčné po všech stránkách vylíčit³, pracující křesťan Boha nachází a může to i dokázat, poněvadž vše, co si přeje vědět o Bohu, skutečně nachází kolem sebe.

Jestli jsme přinuceni něco říci o počestnosti, uvedu něco z názoru Attiky na Sokrata. O Sokratovi prohlásili, že kazí mládež. Křesťan si neplete pohlaví ani nesouloží s cizí ženou. Zním nevěstku Phrynen⁴, jak rozvášněna leží na Diogenovi. Slyším o jakémsi Speusippovi z Platonovy školy, že zahynul při cizoložství. Křesťan plodí potomka pouze ze své manželky. Demokritos⁵ se dal oslepit, poněvadž nemohl pohlédnout na ženy bez žádostivosti a mrzelo ho, že se jí nezmocnil. Prohlašuje, že takto napravil nezdrženlivost. Křesťan však ani zdravýma očima nevidí ženu, poněvadž proti žádostivosti oslepil svého ducha.

Mám-li obhajovat pokoru, nuže, Diogenes⁶ umazanýma nohama šlape pyšně po honosných Platonových polštářích. Křesťan se nevyvyšuje ani nad chudákem. Mám-li usilovat o skromnost, nuže, Phytagoras⁷ se snaží zavést tyranii u Thuriů⁸, Zeno u Prienských⁹. Křesťan se nesnaží zavést ani edilský úřad¹⁰. Mám-li říci něco o velkodušnosti, Lykurgus¹¹ si přál zavést smrt hladem, poněvadž by to vylepšilo lakonské zákony. Křesťan i když je odsouzen, děkuje. Mám-li srovnávat víru, Anaxagoras¹² odepřel cizincům odpočinek. Křesťan volá i toho, kdo je mimo jeho víru. Mám-li se zastavit u poctivosti, Aristoteles nařídil svému důvěrnému příteli, aby s hanbou odešel. Křesťan ani

svého nepřítele neuráží. Tento Aristoteles hanebně pochlebujе nastávajícímu králi Alexandrovi Dionysius prodává Platona pro jeho nenasytnost. Aristippos¹³ oděn do těžkého purpuru prostopášně plodil potomky. Hippias¹⁴ je zabit, poněvadž strojil městu úklady. O to se žádný křesťan nikdy nepokusil, a přesto jsou křesťané krutě hubeni,

Někdo však řekne, že někteří z našich se zřekli víry. Ti přestávají být u nás pokládáni za křesťany. Filozofové však přes takové své chování zůstali ve vážnosti a zůstali být, považováni za moudré. Tudiž jaká podobnost mezi filozofem a křesťanem? Žák Řecka a žák nebe. Jeden usiluje o slávu, druhý o život. Filozof mluví, křesťan jedná. Křesťan staví, filozof boží. Jeden je přítelem, druhý nepřítelem. Filozof pravdu falšuje, křesťan ji ukazuje slovy i skutky, filozof ji krade, křesťan ji chrání.

XLVII.

Co filozofové a básníci poznali z Písma, to si upravili po svém

Pravda je starší než vše ostatní. Starobylost Božího Písma mi dopomáhá snáze uvěřit, že ono je pokladnicí jakékoli pozdější moudrosti. Kdybych již nekončil knihu, dokázal bych i toto. Kdo z básníků, sofistů nepil vůbec z pramene proroků? Tady filozofové hasili žízeň svého nadání. Co mají oni z našich knih, v tom se shodují s námi. Odtud, myslím, také vznikla filozofie některých, Thébských, Spartanů i Argivů¹. Když, jak jsme řekli, se pokoušejí dostat se k našemu učení lidé slávychtiví a lidé, kteří dovedou mluvit, a když poznali něco ze svatých Písem, zneužili to k svému vlastnímu plánu. Dost nevěřili v božský původ Písma a proto se nezdráhali upravit si je po svém. Dost dobře také Písmo nepochopili. I samotným Židům bylo leccos zahaleno jakoby mrakem, i když si mysleli, že se to vztahuje jen na ně. Třebas bylo jasně vidět pravdu, odmítající lidská zvědavost se snažila otrást věrohodností pravdy. Tím zpochybnili i to, co shledali jako jisté.

Pojednávali totiž toliko o Bohu, ne tak jak jej našli, ale pojednávali o tom, jaký je, co je a kde je. Jedni tvrdili, že nemá tělo, druzí že má, jak je tomu u platoniků a stoiků. Jiní tvrdili, že se skládá z atomů, nedělitelných částic. Jiní jako Epikuros a Pythagoras, že se skládá z čísel. Jiný tvrdil, že je oheň, jak si to myslil Herakleitos². Platonici tvrdili, že se o svět stará. Naproti tomu epikurejci tvrdili, že se nestará o nic a tudíž, abych tak řekl, ani o člověka. Stoikové tvrdili, že existuje mimo svět a že jako hrnčír z vnějšku otáčí touto hmotou světa., Platonici tvrdí, že je ve světě a jako kormidelník zůstává v tom, co řídí. Stejně tak názory na svět - zda byl stvořen či nikoli, zda skončí či bude trvat - se různí. Stejně tak i o duši. Jedni ji považují za božskou a věčnou, jiní že se rozpadá. Jak kdo to poznával, tak to i uvedl

nebo si to přetvořil podle svého. Není divu, že rozum filozofů obrátil, starý nástroj³ na ruby. Z jejich semene pocházejí někteří, kteří svými názory zneužili také tuto naši novou nádheru⁴ ke svým filozofickým názorům a z jedné cesty strhli své přívržence na četné bludné cesty. Uvedl jsem to proto, aby se nezdálo někomu, kdo zná ty různé názory, že jsme stejní jako filozofové, a z různých názorů nehájil, co se jeví jako nedostatky pravdy. Jasně zdůrazňujeme našim falešným křesťanům, že ona pravda pochází od Krista a byla předána jeho průvodcům, kteří budou zkušebním kamenem pozdějších rozličných pisatelů. Ti, kteří lichotí hříšným duchům, si připravili z této pravdy vše proti této pravdě. Oni falšují spásonosné učení. Od nich pocházejí i historiky, které svou podobností mají oslabit víru v pravdu či spíše si ji přivlastnit. Kdo tedy nechce věřit básníkům ani filozofům, nemá prý věřit ani křesťanům, nebo že prý má spíše věřit básníkům a filozofům, poněvadž nejsou křesťany. A tak se nám vysmívají, že hlásáme Boha, který bude soudit. Jak básníci tak filozofové totiž kladou soud do podsvětí. Hrozíme-li peklem, které je pokladnicí trestu v tajemném podzemí, řehtají se nám. Pro mrtvé je totiž ohnivá řeka v podsvětí Pyriphlegeton. Jestliže uvádíme ráj jako místo božské krásy určené pro svaté duše, ohrazené jakýmsi ohnivým pásem, uvěřili, že je to Elysejské pole⁵. Proč, prosím vás, se to tak podobá názorům filozofů a básníků, ne-li proto, že je to vzato z našeho učení? Jestliže je to vzato z našeho učení, které existovalo dříve než jejich, tedy spíše se má věřit našemu učení, poněvadž oni čerpali své představy z naší víry. Tedy naše učení se stalo vzorem pro pozdější představy. Není totiž napřed stín a potom předmět ani napřed obraz a potom teprve skutečnost.

XLVIII.

Obhajoba křesťanské nauky o zmrtvýchvstání

Kdyby některý filozof tvrdil, jak říká Laberius¹ o názoru Pythagorově, že člověk pochází z mezka, had ze ženy, a kdyby pro tento názor uvedl ve své výmluvnosti všechny důvody, bude s ním někde souhlasit a uvěří mu? Rovněž kdo by přesvědčil někoho nejíst maso ze živočichů, aby si snad nekoupil maso z některého svého předka? Avšak kdyby křesťan sliboval, že z člověka udělá zase člověka, z Gaia zase Gaia, ihned se zdvihne posměch a lidé by jej kamenovali, když ne přímo zabili. Jestliže by se lidská duše měla vrátit zpět do těla, proč se nevrací do téhož těla, když by to znamenalo uvést ji do původního stavu, to znamená, uvést ji tam, kde dříve byla? Kdyby lidská duše přešla do zvířecího těla, nebyla by již tím, co byla dříve. Kdybychom se chtěli pobavit, kdo se do kterého

zvířete asi převtělil, musili bychom si z dlouhé chvíle přečíst o tom četná pojednání. Pro naši obhajobu je mnohem důstojnější spíše věřit, že člověk se přemění v člověka, kdokoli v kohokoli, ale v člověka, takže vlastnost duše zůstane tatáž, i když ne v témže člověku. Jistě důvodem obnovení člověka je rozhodnutí při posledním soudu. Týž člověk, který byl dříve, má přijmout na Božím soudu odměnu za své dobré i špatné jednání. Proto bude přítomno i tělo, poněvadž duše bez hmotného těla nemůže trpět. Z rozhodnutí Boha musí trpět také duše s tělem, v němž všechno konala. Namítneš: Ale jak rozpadlá hmota může být přivedena do dřívějšího stavu? Zamysli se, člověče, sám nad sebou a shledáš, že je tomu tak. Uvaž, co jsi byl dříve, než jsi začal existovat. Nic. Kdybys byl něco, pamatoval by ses na to. Když tedy, než jsi začal existovat, jsi byl nic a staneš se jím, až přestaneš existovat, proč bys opět nemohl existovat z vůle tvého Tvůrce, který se rozhodl učinit tě z ničeho? Co nového se s tebou stane? Který jsi nebyl, zase jsi, a až nebudeš, zase budeš. Můžeš-li, uveď důvod, proč ses stal člověkem, a pak pátrej, proč budeš. A přece se snadno staneš tím, co jsi někdy byl, poněvadž stejně snadno ses stal, čím jsi někdy nikdy nebyl.

Myslím, že budou pochybnosti o moci Boha, který stvořil takové ohromné těleso světa z ničeho jakoby z mrtvého prázdného prostoru a oživil je svým duchem. A tento svět nám dal za příklad lidského zmrtvýchvstání. Světlo denně zhasíná, opět zazáří a osvětlí tmu, která ustoupí světlu. Zhaslé hvězdy ožívají. Roční doby kde ve stanovené době končí, opět začínají. Plody dozrávají a vracejí se k zemi. Jen semena rozpadlá znovu povstávají. Vše po svém zániku setrvává, vše po svém zániku je opět utvářeno. Ty, člověče, takové jméno, kdybys poznal sebe a kdyby ses poučil alespoň z Pythiina výroku², ty pán všech umírajících a vzkříšených, proto zemřeš, abys zanikl? Kdekoli zemřeš, ať tě kterákoli hmota pohltí, vymaže, uvede v niveč, Bůh tě vzkřísí. On má moc nad tím nic i nade vším.

Tedy, řeknete, vždy bude umírání a vždy zmrtvýchvstání? Jestliže tak určil Pán všeho, i když nerad, přece zakusíš takovýto jeho zákon. Jak to určil, tak to také ohlásil. Stvořil svět. Z tolika různých protiv vytvořil jeden svět. Je tu obloha i země, živočichové i tvorové bez ducha, postižitelní i nepostižitelní, světlo a tma, život i smrt. Dobu rozdělil tak, že její první část - od počátku až do doby, ve které žijeme - po čase ukončí a druhou, jak čekáme, uvede do nekonečné věčnosti. Až tedy nadejde určený konec světa a změní se jeho dočasná podoba obestřená rouškou věčnosti, tehdy bude vzkříšeno veškero lidstvo, aby přijalo odměnu za to, co v tomto věku dobrého či špatného udělalo, a potom aby bylo zváženo pro nesmírnou stále trvající věčnost. Pak již nebude smrt ani nové zmrtvýchvstání. My, kteří jsme nyní, budeme tam titíž, ne jiní. Jako ctitelé Boha budeme věčně u Boha oděni ve vlastní věčnost. Hříšní a ti, kteří zcela nepřilnuli k Bohu budou potrestáni věčným ohněm, který svou povahou z boží moci

neuhasíná.

I filozofové znali rozdíl mezi tajemným a obyčejným ohněm. Zcela jiný je ten, který užívají lidé, a jiný, který se zjeví při Božím soudu, jiný v podobě blesku na obloze a jiný oheň tryskající ze země na horských vrcholcích. Věčný oheň neztravuje, co spaluje, ale rozděluje a obnovuje. Hory budou stále zářit, a kdo se dostal do nebe, je zachráněn. Žádný oheň jej již nepřemění v popel. Stále hořící hory budou svědectvím věčného ohně a příkladem věčně trestajícího soudu. A co na to řeknou hříšníci a nepřátelé Boha?

XLIX.

Křesťanské učení o zmrtvýchvstání nikomu neškodí

Mezi velmi učenými a duchaplnými filozofy a básníky jediné vůči nám panuje takovýto názor: Oni že jsou moudří, my hloupí; oni mají být vážení, my že jsme k smíchu; ano daleko více, že si zasloužíme potrestání. Ať ve své zaujatosti si myslí, že není pravda, čemu učíme, přece je to potřebné. Hloupé, ale přece užitečné, jestliže nutí ty, kteří tomu věří, že ze strachu před věčným trestem a v naději na věčný klid mohou stát se lepšími. A tak za předpokladu, že máme pravdu, není ku prospěchu tvrzení, že nemáme pravdu a považovat nás za hloupé. Není dovoleno pod jakoukoli záminkou trestat to, co je prospěšné. Vaše předsudky odsuzují, co je užitečné. I když naše názory jsou hloupé a nesmyslné, přece, nikomu neškodí. Mnohé jiné podobné názory netrestáte a podobné výmysly neobviňujete ani netrestáte, poněvadž jsou neškodné. Je-li tomu tak v našem případě, měli byste naše názory odsoudit posměchem, ne mečem, ohněm, křížováním a házením dravé zvěři. Ve své zuřivé nenávisti vůči nám nejen zaslepený lid radostí vyskakuje, ale i někteří z vás, kteří se ucházíte o přízeň lidu, jsou za to oslavováni.

Jako by ne všechno, co proti nám činíte, se dělo bez naší vůle. Ano, když chci, jsem křesťan. Pouze tehdy mne trestáte, jestliže chci být potrestán. I když něco proti mně můžeš, kdybych to nechtěl, nemůžeš. V mé moci je, ne v tvé, že můžeš. Proto i lid se zbytečně raduje z našeho utrpení. Raději chceme být trestáni, než abychom se zřekli Boha. Naproti tomu ti, kteří nás nenávidí, by měli bédovat a ne se radovat. Měli by nás následovat v tom, co jsme si zvolili.

L.

O křesťanském mučednictví

Říkáte nám: Proč si stěžujete, že vás pronásledujeme, když chcete trpět?; máte přece milovat i ty, kteří vám působí to, co chcete? Ano, chceme trpět. Tak jako trpí voják v boji. Nikdo nerad trpí. Když je to nutné, i voják se vydává se strachem do nebezpečí. Přece však bojuje ze všech sil a když v boji vítězí, přestože si stěžoval na boj, má radost, poněvadž se mu dostává slávy i kořisti. Pro nás je bojem vaše předvolání nás před soud. Tam i přes nebezpečí ztráty hlavy bojujeme za pravdu. Vítězstvím je dosáhnout toho, za co bojuješ. Toto naše vítězství přináší slávu u Boha a jako kořist věčný život. Podléháme. Pravda, ale teprve tehdy, když jsme zvítězili. Tedy vítězí me, když jsme zabíjeni, a jsme mimo nebezpečí, když jsme přemoženi. Nazývejte nás napolo spáleným roštím, poněvadž uvázání ke kůlu dlouhému půl nápravy jsme obloženi hořícím roštím. To je šat našeho vítězství, to jsou šaty s vyšívanými palmovými ratolestmi, na takovém triumfálním voze se vezeme. Právem se takto nelíbíme našim přemožitelům. Proto si myslí, že jsme šílení zoufalci. Avšak za toto podle vás zoufalé šílenství vztyčují prapor na znamení statečnosti a velké slávy. Mucius raději nechal pravici na oltáři. Jakýs to vznešený duch! Empekokles¹ se vrhl do plamenů katánské Etny. Jaká to síla ducha! Jakási spoluzakladatelka Kartaga² dala přednost hranici před novým manželstvím. Jaká to oslava manželské věrnosti! Regulus³, aby jediný nezůstal na živu u nepřátel, nechal se umučit. Jak statečný muž a vítěz i v zajetí! Anaxarchus⁴ utlučen k smrti tisanským kopím ještě řekl: "Tluč, tluč do Anaxarchova měšce; do Anaxarcha netlučeš". Jaká to statečnost filozofa, který i při takovém umírání ještě žertoval. Opomenu ty, kteří vlastním mečem či jiným způsobem si za svou smrt zasloužili nemalou chválu. Nuže, i vy vyznamenáváte ty, kdo se při mučení chovali statečně. Jakási attická nevěstka⁵ když musila sníst svůj vlastní jazyk, vyplivla jej unavenému katovi do tváře, aby tak vyplivla i svůj hlas a nemohla, i kdyby jako přemožená chtěla prozradit spiklence. Dionysios se ptal eleatského Zenona⁶, které filozofii by dal přednost, a ten mu odpověděl: "Pohrdání smrtí". A tento názor přes tyranovo bičování si udržel až do své smrti. Lakonské biče před zraky domlouvajících mu příbuzných přinesly mu takovou slávu, jako kdyby prolil krev. Takovou slávu dovolujete, poněvadž se jedná o lidskou slávu. Trpět za vlast, póle, říši, přátelství nepovažují za nesmyslné pohrdání smrtí a všemožnou krutost za beznadějně šílenství. To je dovoleno. Jen trpět pro Boha není dovoleno. A přece všem takovým lijete sochy, malujete obrazy a obdařujete tituly mající věčně trvat. Můžete postavit mrtvým takový pomník jako je zmrtvýchvstání? Kdo očekává toto zmrtvýchvstání, trpí-li pro Boha, je pro vás šilencem. Dobří vládcové, jen tak jedněte! V očích lidu budete mnohem lepší, když mu budete obětovat křesťany. Křižujte nás, mučte,

trestejte, ničte nás! Vaše nepřátelství je důkazem naší nevinny. Proto Bůh dopouští, abychom trpěli. Když jste nedávno rozhodli o křesťance, že má být spíše předhozena kuplíři než Ivu, doznali jste, že provinění proti mravní čistotě považujete za něco horšího, než je trest a smrt. Žádná sebe pečlivěji připravená krutost nepomůže. Je spíše povzbuzením pro křesťany. Čím více nás kosíte, tím více je nás. Krev křesťanů je semenem.

Mnozí u vás vybízejí snášet bolest a smrt. Činí tak Cicero ve svých Tuskulských úvahách, Seneka ve Vybraných rozhovorech, Diogenes, Pyrrhon, Kalinicus. A přece jejich slova nenacházejí tolik žáků jako křesťané tím, že učili skutky. Jejich pevné zásady, tvrdošíjnost, kterou jim vytýkáte, je jejich učitelkou. Když se někdo zamyslí nad jejich učením, nedá se strhnout, aby hledat, co za tím stojí? Kdo, když našel, nestává se křesťanem? Kdo, když se jím stal, nepřeje si kvůli tomu trpět, aby všechnu milost, které se mu dostalo od Boha, vyvážil svou krví? Všechna provinění proti nám vznesená jsou naší obětí. Proto děkujeme za vaše soudní rozhodnutí. Kdykoli jde o věc Boží a lidskou, za níž nás trestáte, Bůh nás zproští viny.

Poznámky

Add I.

1) Římské provincie byly spravovány prokonsuly, šlo-li o provincii císařskou, kde bylo třeba vojska k udržování pořádku, nebo propraetory, šlo-li o provincie klidné. Prokonsul (nebo propraetor) měl v provincii neomezenou moc jako nejvyšší správce, vojevůdce a soudce. Proti němu nebylo odvolání. Teprve po odvolání z funkce mohla na něho být podána stížnost, jestliže pod jeho správou obyvatelé nespravedlivě trpěli. Pronásledování křesťanů bylo v Africe za L. Fabia Valeria.

2) Otec rodiny (pater familias) je suverénním vládcem nad osobami i věcmi patřícími k rodině. Jeho moc je podobna svrchované státní moci zahrnující nedílně celý okruh rodiny. Nejstarší římské právo soukromé je právem těchto hlav rodin; jednotkou není jedinec, nýbrž římský dům reprezentovaný hlavou rodiny (Sommer, Prameny římského práva str. 26). Na toto právo Tertullian naráží.

3) Římané považovali křesťany za nějakou židovskou sektu. Proto Tertullian užívá římským úřadům pochopitelnějšího výrazu "sekta".

4) List Diognetovi: Kdo nenávidí, nemají žádný důvod k nepřátelství (kap. 5).

5) Skyt z královského rodu v době Solona. Pro svou prostou filosofii požíval velké váženosti.

Diogenes Laertius (asi z 1. pol. 3. stol. př. Kr. uvádí tento Anacharsův výrok: "Pravil, že se diví, proč u Hellénů závodí odborníci a posuzují je neodborníci".

6) To učinil i sv. Cyprian, který, když byl odsouzen zvolal: Díky Bohu (August., Sermo 309, 4, 6).

Add II.

1) To je, může se hájit sám nebo dát se zastupovat zástupcem (patronem, orátorem), který před soudem jednal a mluvil za svého klienta.

2) Plinius II. (Mladší) r. 111/112 jako císařský legát spravoval provincii Bithynii v Malé Asii.

3) Trajanova odpověď: "Při soudním vyšetřování lidí, kteří byli udáni jako křesťané, jsi milý Sekunde; jednal správně. Nejsou žádné všeobecné směrnice, které by udávaly pevnou normu. Křesťany vyhledávat! Jestliže jsou udáni a obviněni, ať jsou potrestáni, jen s tou výhradou, že každý, kdo zapře, že je křesťanem a dokáže to činem tak, že vzývá naše bohy, takto podezřelému pro svou minulost projeví-li lítost, má se dostat odpuštění. Anonymní udání nesmí být užita při žádném procesu. To by dávalo velmi špatný příklad a nehodí se to do naší doby" (citováno z Albert Ehrhard, Urkirche u. Fruhkatholicismus, Bonn 1935).

4) Ironicky řečeno (Nemáte vybízet viníky k zapírání ani přikazovat je mučit, setrvají-li na svém přiznání).

5) Jména viníků, kteří se přiznali, nejsou před trestem vyškrtuta ze seznamu (viníků).

Add III.

1) Pohané 3.stol. se domnívali, že slovokřesťan je odvozeno od slova "chréstos". Suetonius Tranquillus (r.70 - 160) přítel Plinia Mladšího ve spise Vita caesarum: "Klaudius vyhnal Židy, které podněcoval ke vzpouře Chréstos".

2) Erasistratos, řecký lékař kolem r. 300 př. Kr. Pocházel z Iulis na ostrově Keos a pobýval nějaký čas na dvoře Seleukovce Nikatora v Antiochii. Pak odešel pravděpodobně na Samos a tam ve vysokém stáří zemřel. Byl zakladatelem vlastní lékařské školy. Podle něho jsou v těle dva hlavní protiklady: duch (životní síla) a krev. Zabýval se činností mozku a nervové soustavy. Malé úlomky jeho četných spisů jsou uchovány u Galena.

3) Apicius žil za Augusta a Tiberia. Kuchařské umění prý obohatil novými recepty. Když svými kulinářskými sklony vyčerpал celé své jmění, ze strachu, aby nezemřel hladu, se otrávil.

Add IV.

1) Augustus r. 18 př. Kr. zákonem o manželském právu ustanovil, že mezi zasnubami a svatbou může být doba 3 let. Když však se mu to potom zdálo dlouhé a mnozí toho zneužívali, aby mohli požívat pocty i výhody manželské, zákonem Poppeovým za konsulů Pappia a Poppea zkrátil dobu zasnubní na 2 roky, takže kdo se zasnoubil s desítiletou dívkou, musil s ní uzavřít manželství, až když jí bylo 12 let (Sueton. Oct. 34; Tacitus, Annales III, 25). Dívka mladší 12 let se podle římského zákona nesměla vdávat.

Add V.

1) Toto dosvědčuje jedině Tertullian

2) Viz poznámka I, 3

3) Nero vládl od r. 54-68

4) Domitian vládl od r. 81-96

5) Marcus Aurelius vládl od r. 161-180

6) Tertullian tu mluví o zázraku a o listu Mark Aurelia senátu. Tertullian a biskup Apolinaris (u Euseb. H. E. 5, 5) připisují déšť prosbám křesťanských vojáků dvanácté maltské legie; Cassius Dio, který byl v průvodu císaře, připisoval událost kouzlům egyptského mága. O té události svědčí Markův sloup v Římě, na němž je zobrazen Jupiter, jak sesílá žíznivým vojákům déšť bez obvyklých blesků. Že císař Mark Aurelius napsal o tom dopis, vedle Tertulliana se zmiňuje o tom i uvedený Cassius Dio. Jistě se však císař nezmiňoval o křesťanských vojácích.

7) Trajan vládl od r. 98-117; Vespasian od r. 69-79; Hadrian od 117-138; Antonius Pius od 138-161; Lucius Verus od 161-169.

Add VI.

1) Narážka na Liciniův zákon (Lex Licinia) z r. 103 př. Kr., který v určitých dnech povoloval na hostinu 100 asů a na svatbu 200 asů., - sestercius byl 2 a půl asu.

2) To je zlaté prsteny oděv, střevíce. Senátorské střevíce (lunati calcei) byly černé, zdobené půlměsícem ze slonové kosti.

3) Rozhodnutí senátu z r. 186 př. Kr. (Livius XXXIX, 8)

4) Isis - egyptská bohyně - symbol přírodní síly.
Serapis - egyptský bůh - stotožňován s řeckým bohem Hádem, pánem podsvětí.

Add VII.

1) Kyklop dle řecké mytologie nestvůrný obr s jedním okem kující meč bohu Diovi. Siréna - víla lákající svým zpěvem plavce do záhuby.

2) Největší ze všech řeckých slavností k počtě Demetry, Persefomy a Dionysa spojené s mysteriemi. Kdo chtěl být do tajemství kultu zasvěcen, musil dokázat, že je řeckého původu (později byly přístupny i Římanům) a bezúhonného života. Po poučení byl přijat za člena menších mysterií. K přijetí do vyšších mysterií musil se podrobit důkladnějšímu poučení s jednoroční čekatelskou dobou. Slavnost se konala v 2. polovině září a trvala asi 12 dní. První den se shromáždili ve sloupoví na náměstí (stoa poikilé) toliko řádní členové, druhý den se

umývali mořskou vodou a konali očištné oběti, 4. a 5. den ověnění myrtami šli z Athén do Eleusiny. Nesli přitom sochu mladého Baccha. V Eleusiné měli přístup do chrámu jen zasvěcení. Mezi obřady patřil i půst. Z kusých zpráv je zřejmé, že se v nich utvrzovala víra v posmrtný život. (Frant. Velišský, Život Řeků a Římanů).

Add VIII.

- 1) Zmiňuje se o tom Plinius a Heschius.

 - 2) Narážka na Mithrův kult, se kterým byl Tertullian asi dobře obeznámen. Otec posvátných obřadů (pater sacrorum) byl nejvyšší stupeň v hierarchické řadě zasvěcených perskému bohu Mithrovi (Messert, Das Urchristentum).

 - 3) Smysl asi tento: Ať nikdo neříká: "Kdo mají být zasvěceni, se bojí, aby, kdyby křičeli, nebyli bití". Kdyby málo křičeli, nikdo by jim nepřišel na pomoc, a kdyby se báli, nezůstali by v křesťanské víře.
-

Add IX.

- 1) Saturnus - římský bůh zemědělství a sadařství. Prý se usadil na Kapitolu a učil lidi sít obilí, pěstovat stromy a révu. K jeho počtě byly slaveny po 7 dní saturnalie za všeobecného veselí. O čem se zde zmiňuje Tertullian, dosvědčují Minutius Felix (Octav. 30), Prudentius (Contra Symmachum II) i sv. Augustin (De civ. dei VII, 19).

 - 2) Mercurius pokládán za boha obchodu a cest.

 - 3) Taurijské hry se konaly ve Flaminiové cirku pod Kapitolem poblíž Tibery k počtě podsvětních bohů.

 - 4) Řečeno ironicky

 - 5) Bellona - bohyně války, sestra boha Marsa

 - 6) Ktesias - řecký dějepisec z Knidu, současník Xenofontův, osobní lékař perského krále Artaxerxa II.
-

Add X.

- 1) Diodorus - řecký dějepisec za Julia Caesara a Augusta, pocházel z Agyria na Sicílii.

- 2) Thallus Samaritanus - historik v době Tiberiově.

- 3) Cassius Severus - řečník v době Augustově. Tertullian pravděpodobně míní Cassia Hermina, který podle Plinia byl velmi starý autor Letopisů (Plinius Nat. hist. XIII, 84). Ve 2. st. př. Kr. napsal Annales, ve kterých vylíčil řím. dějiny až do své doby.

- 4) Cornelius Nepos (r. 94 - 24 př. Kr.) Byl přítelem Cicerona.

- 5) Janus - Bůh času a všeho počátku. Zobrazován s dvojitou tváří, jako by jednou hleděl do minulosti a druhou do budoucnosti. Vyzíván byl na počátku každého dne, měsíce a zvláště na počátku roku. První měsíc jemu zasvěcený byl nazván Januarius. Janus byl pokládán za nejstaršího krále Latie. K němu prý přišel Saturnus a naučil Latiny orbě.

- 6) Saliové - sbor 12 kněží zřízený dle pověstí Nummou. Měli opatrovat posvátný štít, jenž prý spadl s nebe a měl zajišťovat dlouhou vládu římskému národu. Jejich úkolem bylo také pořádat Martovu slavnost 1. března.

Add XI.

- 1) Pythagoras - nar. kolem r. 580 př. Kr. na ostrově Samu. Založil filosofickou školu v Krotonu v již. Itálii.

- 2) Plato - žák Sokratův. Narodil se v době největšího rozmachu athénskému státu r. 427 př. Kr.

- 3) Liber - bůh plodnosti a úrody na polích a stájích, pokládán také za ochránce občanské svobody. Řeckým vlivem splynul s Bacchem a uctíván jako dárce vína.

- 4) Ceres - bohyně úrody, dcera Saturnova, sestra Jupitera.

- 5) Minerva - bohyně věd a umění. Když splynula s řeckou bohyní Athénou, uctívána též jako bohyně války a vítězství.

6) Lucullus - římský státník, který se proslavil válečnou výpravou proti pontskému králi Mithridatovi r. 66 př. Kr. Po návratu do Říma upustil od veřejné činnosti a proslul pořádáním přepychových hostin.

7) Marcus Tullius Cicero

Add XII.

1) Annaeus Seneca (r. 3-65 po Kr.) se narodil ve španělské Cordově. S počátku se věnoval politickému životu, ale pro různé pomluvy byl poslán do vyhnanství na Korsiku. R. 49 byl povolán za vychovatele mladého Nerona. R. 65 byl na rozkaz Neronův usmrčen. Seneka je nejvýznamnějším zástupcem římského stoicismu. Nejdůležitějším je pro něho praktická stránka filozofie, ovládnání vášní, duševní klid, odstranění zla.

Add XIII.

1) Quaestor byl finanční úředník, jehož úkolem bylo vybírat daně, clo, nájemné, provádět dražby, vyplácet peníze poukazované senátem na vojsko.

2) Haruspex z vnitřností (zvláště jater, srdce a plic) obětních zvířat zpytoval vůli bohů a proto byl volán ke krvavým obětem. Rovněž měl usmiřovat hněv bohů projevený nějakým neobyčejným úkazem.

3) Acca Larentina - stará latinská bohyně pokládaná za matku lárů. Dle pověsti manželka pastýře Faustula a pěstounka Romula a Rema. V prosinci (23. 12.) byla na její počest slavena slavnost mrtvých - larentalia.

4) Laida - pověstná hetera z Korintu za peloponesské války, přítelkyně Alkibiadova.
Phrymen - krásná hetera v Athénách, Praxitelova milenka.

5) Šimon Magus - Skutky apošt. 8, 9n. Mimo Tertulliana se o něm zmiňuje sv. Justin (Apologia I. c. 26 a 56), sv. Ireneus (Adver. haer. I, 23), Eusebius (H. E. II, 12), Hippolytus (Philosophumena VI, 7-20).

Add XIV.

- 1) Herkules - syn Diův a Alkmény, heros proslavený silou a vytrvalostí.
- 2) To je Řekům
- 3) Sarpedon - Diův syn, za trojské války lycký král
- 4) Apollo - syn Diův a Létin, bratr Artemidin, bůh Slunce a světla. Jeho kult jako boha slunce, věštby a vítězství se rozšířil v Itálii po vypuzení Hanibala z Itálie. Za Augusta zastínil ostatní bohy, ježto Augustus jej považoval za zvláštního ochránce a vystavěl mu jako dárci vítězství u Aktia r. 31 po Kr. chrám v Aktiu a Palatiu.
- 5) Admetos - mýtický král ve Ferách v Thesalonii.
- 6) Neptun - ctěn jako bůh středozevního moře a stotožněn s řeckým bohem Poseidonem.
- 7) Laomedon - trojský král proslulý svou věrolomností vůči Apollonovi a Poseidonovi, jimi nedal smluvenou mzdu za opevnění Troje, a vůči Herkulovi, jehož neodměnil za záchránění své dcery.
- 8) Pindaros - řecký básník nar. r. 522 př. Kr. v Kynoskefalaích (Psí hlavy) u Théb. V době Periklové skládal v Thébách zpěvy oslavující vítěze při národních hrách (epinikie).
- 9) Aeskulapius - bůh lékařství - mýthický syn Apolla a nymfy Korinidy.
- 10) M. Terentius Varro z Reaté (r. 116-27 př. Kr.), přítel Ciceronův, napsal 4 knihy satir. Stal se zakladatelem tzv. menippejské satiry (název od cynika Menippa, který o vážných etických otázkách i o vážných otázkách z praktické filozofie veršem i prózou pojednával žertovným způsobem.

Add XV.

- 1) Lentulus bylo jméno staré Římské rodiny. Při odhaleném Katilinově spiknutí hlavní vůdce spiknutí Lentulus byl popraven (Sallustius De coniuratione Catilinae).
Lentulové a hostiliové - ironicky řečeno jako "aristokraté, šlechta" - herci představující aristokraty.

2) Anubis - egyptský bůh, syn Osirisův a Isidin, zobrazován se šakalí hlavou - průvodce a strážce duší odcházejících z těla.

3) Luna - bohyně měsíce osvětlujícího tmavé noci.

4) Diana - bohyně světla, lovu. Pokládána za opatrovnici veškerého života v přírodě i manželského a rodinného života. Řeckým vlivem stotožněna a Artemidou.

5) Sol - bůh slunečního světla, jenž vše vidí a může prozradit. Jako nebeský vozataj byl představován čtyřspřežím bujných koní. Jeho synem byl Faethon.

6) Kybele - Magna mater Rhea. Frygická bohyně, původce rolnictví, vinařství a vzdělanosti. Její kult se dostal do Říma za 2. punské války (r. 204 př. Kr.).

7) Venus - prvotně jako bohyně jara a veškerého života, později jako bohyně lásky.

Juno - pokládána za ženskou mocnost nebes a bohyni měsíčního světla obdobné jako Diana. Její ochraně podléhaly dívky, ženy, rodiny a manželský život.

Minerva - bohyně věd a umění. Ochránkyně Říma.

8) Atis - fryžský pastýř, kterého bohyně Kybele učinila svým knězem.

9) Mercurius - nazýval se též psychagogos, průvodce duší - Rozpáleným železem zkoušel, zda člověk je skutečně mrtev, aby jej pak předal bohu podsvětí Plutovi.

Add XVI.

1) P. Cornelius Tacitus narodil se v Interamně v Umbrii (r. 55). V Římě prošel celou stupnicí

úřadů. Za nery byl r.97 konzulem suffectem. R. 100 žaloval spolu s Pliniem Mladším jménem provincie Afriky Maria Proscia pro vyděračství a docílil jeho odsouzení. Zemřel na počátku

Hadrianovy vlády asi r. 119. Jeho spis Historiae obsahoval ve 14 knihách dějiny římské od r. 68 až 96 po Kr. Zachovány jsou jen knihy 1.-4. a část 5. knihy až k obležení Jeruzaléma Titem r. 70.

2) R. 63 př. Kr.

- 3) Epona - ochránkyně koní, oslů a mul.
 - 4) Podle bojovného národa na severním pobřeží Hispanie.
 - 5) Římané, ač jim byly cizí židovské zvyky, zachovávali sabbat či den Saturnův.
-

Add XVIII.

- 1) Prometheus - syn Titana Japeta. Stvořil prý prvního člověka z hlíny a vody. Za to, že přinesl bez dovolení oheň lidem, byl přikován ke skále.
 - 2) Ptolemaios Filadelfský - r. 285-246 př. Kr. Jeho otec Ptolemaios I. založil proslulé alexandrijské museum, v němž mimo jiné byla i největší knihovna starého světa.
 - 3) Pisistratos - založil r.364 př. Kr. v Athénách samovládu. Byl o 30 let mladší než Solon, s nímž byl spřízněn. Za jeho vlády se hmotný blahobyt a obchod Attiky povznesl v míře před tím nebývalé. Sídlo Akropolis se zaskvělo nádhernými stavbami. Z jeho návodů byly sebrány Homérovy spisy, které až dosud kolovaly ve zlomcích v ústech národních pěvců (Kosina, Světové dějiny I)
-

Add XIX.

- 1) Všeobecný názor všech apologetů. Podle Tatiana (Adver. Graec. 38) literát Apion (kol r. 40 př. Kr.) uvádí, že Mojžíš byl současníkem argejského krále Inacha. Rovněž Theophilus (Ad Autolyicum) uvádí, že Mojžíš byl o 900 či 1000 let starší než trojská válka.
- 2) Manetho napsal 3 knihy Aigyptiaka, Berosus 3 knihy Chaldaika. Oba kolem r.280 př. Kr.
- 3) Měl být přítelem Šalomouna.
- 4) Mendesius Ptolemaeus - napsal 3 knihy Historie Egypta.
- 5) Josephus Flavius ve spisku Contra Apionem I, 18, 16: Menander Efezský napsal o činech králů jak hellénských tak barbarských.
- 6) Viz kap. XVIII.

7) Juba mauretánský král - poražen a zajat Césarem, později znovu dosazen na trůn.

8) Apion - alexandrijský historik, žil za císařů Tiberia a Klaudia.

9) Thallus Samaritanus - propuštěný otrok císaře Tiberia. Napsal 3 knihy Chronika.

Add XXI.

1) Tertullian užívá pro křesťany názvu "sekta", poněvadž v té době křesťané byli považováni za jakousi židovskou odnož.

2) Narážka na jednání bohů

3) Zeno z Kittia (334 - 262 př. Kr.) v mladém věku přišel do Athén, kde poslouchal přednášky kynika Kratesa. Xenofontovy Paměti jej nadchly pro Sokrata. Sám začal přednášet v podhloubí na severní straně athénského náměstí zvaném Stoa Poikile zdobeném obrazy malíře Polygnota. Odtud název školy: stoická. Athéňané si jej oblíbili pro moudrost a ctnostný život. Ozdobili jej zlatým věncem.

4) Kleanthes je nástupcem Zenonovým (331-250 př. Kr.). Zemřel dobrovolnou smrtí hladem ve věku 81 let.

5) Zvláště sv. Petr a Pavel.

6) Orfeus - mýtický řecký pěvec. Jeho zpěv byl prý tak krásný, že ptáci ustávali v letu, bouře utichla a kameny plakaly. Svým zpěvem okouznil i vládce hádu, který mu dovolil vyvést předčasně zesnulou manželku Euridiku z říše mrtvých. Neměl se však ohlédnout. Protože nesplnil tuto podmínku, ztratil ji znovu a natrvalo.

7) Museus - syn Orfeův, mýtický pěvec a básník

8) Melampus - věstec, který žil nejprve v Messeně a pak v Argu.

9) Trophonius s bratrem Agamedem zbudoval delfský chrám, pak věštírnu nad rozsedlinou země.

10) Numa Pompilius - druhý v pořadí římských králů.

Add XXII.

1) Plato - Jako dvacetiletý se setkal se Sokratem. Založil r. 386 př. Kr. svou školu v gymnáziu svého přítele Akadéma - zvanou Akademií. Pod jeho jménem se zachovalo asi 42 dialogů a listů. Ač jeden z nejlepších světových spisovatelů, pokládá spisovatelství za méněcenné. Za hlavní svůj úkol pokládá ústní rozmluvu. Zemřel ve věku 80 let r. 347 př. Kr. podle sdělení Cicerona právě když psal.

2) Castor - syn lakedaimonského krále Tyndara, bratr bohyně Heleny, krotitel koní. Spolu s bratrem Polluxem byli jako jasné dvoj hvězdí vzýváni od plavců na moři.

Add XXIII.

1) Narážka na fryžské kněze-gally - bohyně Kybély a Bellony.

2) Bohyně Juno - byla uctívána na kartaginském hradě. Když bylo město vyvráceno, byla úcta přenesena do Říma. Byla zobrazována, jak sedí na lvu s bleskem v pravé a s oštěpem v levé ruce.

3) Tato tři jména jedni považují za jména osob, jiní za jména léčivých rostlin.

4) Mínos - Diův a Euripin syn, krétský král, soudce v podsvětí.

5) Rhadamanthus - Minoův bratr, soudce v podsvětí.

Add XXIV.

1) Římané ctili množství zosobnělých pojmů, které původně značily vlastnosti nebo skutky bohů, časem však byly představovány jako samostatné bytosti. V našem případě je to zosobnělá víra, které již Numa Pompilius postavil oltář na Kapitolu.

2) Země mezi Dunajem, Drávou, Innem a Vídeňským Lesem. Od r. 13 př. Kr. římskou provincií.

Add XXV.

- 1) Sterculus - syn Faunův, starý italský bůh hnojení.
- 2) Mutunus - bůh manželského lože jako u Řeků bůh plodnosti Priapus.
- 3) Acca Laurentina - stará venkovská bohyně. U jiných manželka Faustula a chůva Romula a Réma.
- 4) Markus Aurelius zemřel 17.dubna 180 podle Terulliana u Sirmia, podle Kosiny (světové dějiny I) ve Vídni.
- 5) Pruty - svazek prutů se zaseknutou sekerou byly odznaky římské moci.
- 6) Karthago
- 7) Sterculus - viz pozn. I - ironicky řečeno. Latinské stercus znamená hnůj, výkaly.
- 8) Indigamenta byl seznam vzývacích formulí latinských proseb a jmen bohů, jejich počátky byly v době Numy Pompilia.
- 9) To je Etrusků

Add XXVI.

- 1) Patnáctičlenný sbor kněží dozírající nad Sibylinými knihami.
 - 2) Kněží palatinského Fauna Luperca, jehož svatyně Lupercal v jeskyni na Palatinu byla prý zasvěcena bohu Panovi.
 - 3) Mýtický kmen bojovných žen sídlící v Malé Asii západně od Kavkazu.
 - 4) Kněžky bohyně Vesty, zavedeny v Římě hned po založení města. Jejich úkolem bylo udržovat posvátný oheň, který nesměl vyhasnout. Oheň byl obnovován každoročně v březnu. Konaly oběti bohyně Vestě, opatrovaly sochu bohyně Pallas Athény, měly se modlit za národ a udržovat v čistotě posvátné nářadí.
-

Add XXX.

1) Řekové obětovali se zahalenou hlavou a Římané je téměř ve všem napodobovali.

Add XXXI.

1) 1 Tim 2,2

Add XXXII.

1) Géniové byli považováni za tvůrčí a oživující bytosti a pokládáni za syny bohu a za prostředníky mezi bohy a lidmi. Lidé věřili, že každý člověk hned při svém narození dostane svého génia, který jej provází po celý život. Každá rodina, město i celý národ mají podle jejich víry génia. Géniovi byly zasvědceny především narozeniny a oslavovány bujným veselím (V. Kubelka, Římské reálie).

Add XXXV.

1) Císařskými slavnostmi byly narozeniny panovníka, triumfální vjezd do města po vítězném tažení; pěti, desíti i víceleté trvání jeho vlády.

2) Avidius Cassius v době M. Aurelia uchvátil moc (jeho život popsal Vulcatius Gallicanus). Pescennius Niger, když Commodus byl r.192 uškrcen, byl r.193 svolán syrskými vojáky, jimž velel, za císaře. Clodius Albinus byl pozdraven britskými legionáři jako imperátor.

3) Narážka asi na Commoda, kterého uškrtil masér v zápasnické škole.

4) Parthenius a Sigerius jsou počítáni mezi Domitianovy vrahy.

5) Narážka na Clodia Albina velitele britských legií, který byl 19. 2. 197 u Lyonu poražen Septimiem Severem a zakrátko zemřel.

Add XXXVII.

1) Mauři za vlády Marc. Aurelia zpustošili Hispanii; Týž panovník velmi obtížné čelil útokům Markomanů; za boje proti Parthům byl Markův bratr Lucius Verus provolán za císaře.

Add XXXVIII.

1) Krytá část budovy, kde se cvičila dospívající mládež v atletice.

Add XXXIX.

1) Dovolným sdružením bylo dovoleno pořídit si společnou pokladnu. Ti, kteří byli připuštěni do sdružení, měli za povinnost zaplatit určitou částku peněz. Tato částka peněz se za císaře Trajana nazývala honorarium - čtený poplatek.

2) Megara - město záp. od Athén, rodiště Eukleida.

3) Římské obyvatelstvo bylo rozděleno do tribuí. Kurie původně spojení několika rodů mající společnou bohoslužbu, pak ve významu senát. - decuria oddíl o více než 10 členech. Smysl narážky: Všichni od nejvyšších až po nejnižší neznají míru.

4) K počtě boha SerapiaK počtě boha Serapia

5) V kurii či senátu bylo přesně zachovááno pořadí i hodnost jednotlivce.

Add XL.

1) Hiera nebo Thermessa - malý ostrov liparského souostroví poblíž Sicílie.

2) Anaphné - jeden z kykladských ostrovů

- 3) Delon, Rhodos, Hieran, Anaphen - ostrovy, které se prý při zemětřesení vynořily z moře (Plinius, Hist, II, 87).
 - 4) Atlantida u Platona (Timaios)
 - 5) Lucania - krajina v již. Itálii.
 - 6) Plinius, Natur. historia II, 52: Město Volsinia, město Etrusků velmi bohaté bylo spáleno bleskem.
 - 7) Senones - galský národ sídlící poblíž řeky Sens.
-

Add XLII.

- 1) Saturnalie byly slaveny po 7 dní (17.-24. prosince). V těchto dnech před hostinou bylo nutno se napřed umýt. Hodina koupele podle Plinia (Ep. III) byla v zimě devátá (podle našeho kolem 15 hodin), v létě osmá (kolem 14 hodin). Podle Juvenala (XI, 205) šestá (kolem 12 hod.)
 - 2) Bylo zvykem omývat mrtvého.
 - 3) Liberalie - k počtě boha Libera a Libery. Liber pokládán za ochránce občanské svobody. Slaveny v březnu.
-

Add XLIV.

- 1) Seznamy - elogia obsahovaly údaje o jednotlivých odsouzených: věk, provinění, jméno.
-

Add XLVI.

- 1) Plato, Obrana Sokrata 31
- 2) Thales (kol r. 585 př. Kr.) bývá považován za zakladatele řecké i evropské filozofie vůbec. Podle Xenofana a Herodota předpověděl zatmění slunce na 28. května 585 př. Kr. Ze studií v Egyptě si přinesl základní vědomosti matematické a astronomické. Podle něho principem, pralátkou všeho je voda.
- 3) Plato, Timaios

4) Phryne - krásná hetéra v Athénách, milenka Praxitelova.

5) Demokritos - nar. kolem r. 470 př. Kr. v Abdeie v Thrakii byl považován za největšího učence své doby. Jako principy jsou stanovil protivy plnosti a prázdnoty stotožněné s bytím a nebytím. Plnost označuje jako neoddělitelné prachástečky - atomoi - jež jsou počtem nekonečné. Vesmír i pořádek v něm vznikl pohybem, a jsou jako atomy od věčnosti a bez příčiny. Duše u něho není nic jiného než kulaté, hladké atomy, které pronikají celé tělo. Při smrti se duševní atomy rozptylují do světa. Ne neprávem se nazývá otcem materialismu. (J. Kratochvíl, Meditace věků).

6) Diogenes ze Sinopé - filozof školy fyziků, opovrhující životním pohodlím a propagující skromnost a odříkání. Žil v 4. stol. př. Kr. Podle něho málo záleží na teoretickém vědění, nýbrž spíše na praktickém životě, který má být přirozený jako je tomu u zvířat.

7) Pythagoras - nar. kolem r. 580 na Samu. Založil filozofickou školu, jež byla spíše náboženskou sektou než čisté filozofickou školou. Hlavní snahou člověka je očista duše. K tomu má přispívat nejen studium a hloubání, nýbrž i hudba, tělocvik, předpisy (zákaz požívání masa). Duše filozofů, knížat a lékařů dostupují nejvyššího stupně mravní očisty a jejich vláda znamená vládu nejlepších.

8) Obyvatelé města Thuria vystavěného za Perika athénskými osadníky u tarentského zálivu.

9) Krom Tertulliana nikdo neuvádí, že by filosof Zeno zaváděl v ionském městě Priene tyranii.

10) Edilové byli úředníci podřízení tribunům. Byli rovněž pokládáni za nedotknuté. Opatrovali plebejský archiv v chrámu Cerery, pořádali plebejské hry a na rozkaz tribunů zatýkali a pokutovali viníky. Na toto asi Tertullian naráží.

11) Lykurgos - spartský zákonodárce.

12) Anaxagoras - filozof, nar. kolem r. 500 př. Kr. v Klazomenách poblíž Smyrny.

13) Aristippos z Kyreny - odmítal přírodní vědy jako zcela neúčinné. Cílem života podle něho má být snaha po příjemném životě a rozkoši.

14) Hippias z Elidy zastával názor, že zákon je tyranem lidstva a je vytvořen jen ve prospěch slabochů. Jediným zákonem silných je ukájení pudů.

Add XLVII.

- 1) To je Řeků

 - 2) Filozof Herakleitos z Efezu (kol r. 500 př. Kr.) učil, že vše plyne a mění se - panta rei, ve světě že není a nemůže být nic stálého. Prapříčinou světa je oheň, ne jako nějaká látka, nýbrž jako proces, jímž vše vzniká a zaniká.

 - 3) Tertullianovský výraz pro Starý Zákon

 - 4) Rovněž tertullianovský výraz pro Nový Zákon.

 - 5) Sídlo blažených v podsvětí (Homér)
-

Add XLVIII.

- 1) Decius Laberius - římský šlechtic (r. 105-43 př. Kr.) známý jako básník mimů. César jej již jako 60 letého starce nutil r. 45 př. Kr. vystoupit při scénických hrách v Římě (Ribbeck, Comitorum latinorum reliqniae, Lipsko 1873).

 - 2) Poznej sám sebe - gnóthi seanton
-

Add L.

- 1) Empedokles - nar. kolem r. 490 př. Kr. v Agrigentu na Sicilii zastával názor, že při vzniku věcí působí vedle hmotného principu i jiná vyšší příčina, která hmotu oživuje.

- 2) Dido po smrti svého manžela Sichaea, aby nebyla donucena provdat se za maurského krále, dala se upálit.

- 3) M. Atilius Regulus (konzul r. 267 a 256 př. Kr.) zemřel v kartaginském zajetí.

- 4) Anaxarchus - řecký filozof, vrstevník Alexandra Velikého.

5) Zmiňuje se o tom řecký spisovatel Pausanias, Plinius (Nat. historia VII, 23)

6) Zenon eleatský - řecký filozof kolem r. 500 př. Kr. - Snaží se popřít možnost pohybu. Jím vyvrcholil elejský racionalismus (Nemůže existovat nic, co by odporovalo rozumu).